

अध्याय एक शोध परिचय

१.१ विषय परिचय

बझाङ जिल्ला सुदूर पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रको सेती अञ्चलका ५ वटा जिल्ला मध्ये एक हिमाली जिल्ला हो । यो जिल्ला लोक साहित्यका दृष्टिले धनी एवम् समृद्ध रहेको छ । यस जिल्लामा मनाइने विभिन्न चाडपर्वहरूले बझाङबासी जनतालाई मात्र नभई सम्पूर्ण नेपाली समाजलाई आनन्द र मनोरञ्जन प्रदान गरिएका छन् ।

बझाङ जिल्लामा प्रचलित भुओलाई मुख्य चाडका रूपमा लिइन्छ । यो पौष महिनाको कृष्ण पक्षको औसीका दिन देखि ५।७ दिन सम्म खेलिने गरिन्छ । यो बझाङ जिल्लामा मात्र नभएर नेपालका ५ वटा विकास क्षेत्र मध्येका सुदूर पश्चिमका र मध्य पश्चिमका केही जिल्लाहरूमा हर्षोल्लासका साथ खेल्ने गरिन्छ । भुओ सङ्गीतको तालमा खेल्ने गरिन्छ । यसमा बाजा बजाउने व्यक्ति विचमा बस्छन् र वरिपरि गोलो घेरामा खेलाडीहरू भुओ खेल्न लाम लाग्दछन् । भुओ खेल्दा पहिरनलाई त्यति महत्त्व दिइँदैन । बूढापाकाले दौरा सुरूवाल र टाउकोमा सेतो पगरी गुथेको कहींकहीं पाइन्छ भने कहीं काधमा खास्टो, मखलर हालेर ढाल तरबारको सट्टा त्यसको प्रयोग गरिएको पाइन्छ ।

बझाङ जिल्लामा खेल्ने भुओखेल हतियारको क्रिया देखाएर बाजाको तालमा नगाई खेलिन्छ जसलाई चाली भनिन्छ । यसमा एकजना गुरु हुन्छ उसैको निर्देशन अनुसार हाउभाउ र खेल्ने शैलीको प्रदर्शन गरिन्छ । गुरुको निर्देशनले बाजा बजाउने व्यक्ति पनि बाजा बजाइ रहेको हुन्छ । अर्को गायनसँगैको हतियार प्रदर्शन गरी दायाँ हातमा तरवार र बायाँ हातमा ढाल समाती गुरुसँग ५/७ जना माडा भन्ने व्यक्ति हुन्छन् । उनले उच्चारण गरेका माडालाई लामो स्वरमा अरूहरूले गाइदिन्छन् र अरू सबैले पनि लामो स्वरमा ए भस्सीरे भस्सी भन्दै दायाँ बायाँ घुडा निहुराउँदै छाती र कम्मर भाँच्दै बाजाको तालमा अधि अधि बढ्दछन् ।

यी गीतहरू गाउँदा गीतको सुरूवात र अन्तिममा छोटो तरिकाबाट गीत भन्दै समाप्त गरिन्छ । यसरी भुओ पहिले कहाँबाट आयो, कसरी उब्जियो, कहाँ पुगेर सकियो भन्ने कुराको व्याख्या सहित यो गीत गाउँदै खेलका रूपमा खेलिन्छ । पाण्डव र कौरवको महाभारतको कथा सँगै सत्य, कर्तव्य र इमान्दारीताको पुष्टी गरिएको पाइन्छ । कौरव र पाण्डवको युद्ध कथालाई मुल विषय बनाई परम्परागत रूपमा भुओ खेलीदै आएको पाइन्छ । त्यसैले बझाङ जिल्लामा छरिएर रहेका प्रचलित भुओगीतलाई सङ्कलन गरी त्यहाँको सामाजिक जनजीवनमा परेको भुओगीतको प्रभावलाई समेत विश्लेषण गर्ने उद्देश्यले नै प्रस्तुत शीर्षक छनौट गरिएको हो ।

१.२ समस्या कथन

बझाङ जिल्लाको लोक साहित्यका दृष्टिले निकै धनी भए तापनि यहाँ प्रचलित भुओगीतको जानकारी हुन अबै बाँकी रहेको छ । त्यसैले बझाङ जिल्लामा प्रचलित भुओपर्वको सङ्कलन, अध्ययन र विश्लेषण नामक शोधपत्रका लागि निम्न लिखित समस्याहरू रहेको छन् ।

(क) बझाङ जिल्लामा के कस्ता भुओगीतहरू प्रचलित छन् ?

(ख) बझाङ जिल्लामा प्रचलित भुओगीतका के कस्तो महत्त्व र विशेषता रहेका छन् ?

(ग) बझाङ जिल्लामा प्रचलित भुओगीतहरूको सङ्कलन र विश्लेषण कसरी गर्न सकिन्छ ?

१.३ शोधकार्यको उद्देश्य

यस शोध कार्यका उद्देश्य निम्नानुसार रहेका छन् :

(क) बझाङ जिल्लामा पाइने भुओगीतको सङ्कलन गर्नु,

(ख) बझाङ जिल्लामा पाइने भुओगीतको विश्लेषण गर्नु,

(ग) बझाङ जिल्लाका भुओगीतको महत्त्व र विशेषता स्पष्ट पार्नु

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा

बझाङ जिल्लामा प्रचलित भुओगीत लोक साहित्यको वीरगाथा अन्तर्गत पर्ने गीत हो । यस गीतले ऐतिहासिक, सांस्कृतिक र सामाजिक विविध पक्षको महत्त्वलाई झल्काएको पाइन्छ । लोकगीतको सङ्कलन र अध्ययन राष्ट्रिय तथा क्षेत्रीय स्तरबाट व्यापक रूपमा भएको पाइन्छ तर भुओगीत भनेर छुट्टै अध्ययन हालसम्म भएको पाइदैन सामान्य परिचयका रूपमा कतिपय अध्ययन कर्ताले बझाङ जिल्लामा प्रचलित लोकगीतहरूको लिखित प्रकाशन तथा प्रस्तुतिकरण गरेका छन् । धर्मराज थापा, पूर्णप्रकाश नेपाल 'यात्री' जस्ता प्रतिभाले नेपाली लोक साहित्यको खोजीनीतिका लागि पूर्वमेची देखि पश्चिम महाकालीसम्मको यात्रा गरेका छन् । अन्य कतिपयले क्षेत्र, जिल्ला, जातजाति, धर्म संस्कृति, रीतिरिवाज र भाषामा केन्द्रित रहेर अध्ययन गरेका छन् । तिनै विद्वान्हरूका अध्ययनलाई नै यस शोधपत्रमा पूर्वकार्यको समीक्षाका रूपमा लिइएको छ ती निम्नानुसार छन् :

कालीभक्त पन्तले वि.सं. २०२८ मा हाम्रो **सांस्कृतिक इतिहास** भन्ने पुस्तकमा मानिसलाई सताउने भूत भगाउने सिलसिलामा भुओगीत तयार भएको हो भन्ने कुराको चर्चा गरेका छन् । बझाङ जिल्लामा प्रचलित भुओगीतको अध्ययन गर्दा यसको अध्ययन गर्नु पनि आवश्यक रहेको छ ।

प्रदीप रिमाल वि.सं. २०२८ मा **कर्णालीको लोक संस्कृति** भाग ५ मा कर्णाली अञ्चलको मुगु जिल्लामा तन्नेरीहरू मिलेर मङ्सीर औसीको रातमा भुओ खेल खेल्दछन् । गाउँको बिचमा राती भरो (दियालो) हातमा घुमाएर गीत गाउँदै यो खेल खेल्छन् भन्नेका छन् । यसले बझाङमा मनाइने भुओसँग कुनै मेल नखाएपनि यसको अध्ययन गर्नु आवश्यक रहेको छ । तसर्थ बझाङ जिल्लामा प्रचलित भुओगीतको अध्ययन नामक शोधपत्रमा यसको प्रयोग गरिएको छ ।

देवकान्त पन्त वि.सं. २०३२ मा **'डोटेली लोक साहित्य'** भन्ने पुस्तकमा त्यस क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतलाई स्थानीय संस्कृतिको ध्वन्यात्मक रूप भन्न सकिन्छ भन्नेका छन् । त्यसैले यसलाई बझाङी लोक गीतका क्षेत्रमा सहायक पुस्तकका रूपमा लिइएको छ ।

धर्मराज थापा वि.सं. २०३२ **'मेरो नेपाल भ्रमण'** मा गवेषणापूर्ण लोकसंस्कृतिक र लोकगीतको सङ्कलनका क्रममा बझाङ छाँट्ना खोलाको गाउँगोठमा पौष महिनाको द्वितीया देखि भुओ भन्ने खेल खेल्छन् भनेर सामान्य पाठ सहित उल्लेख गरेका छन् ।

पूर्णप्रकाश नेपाल यात्री वि.सं. २०४१ मा **'भेरी लोक साहित्य'** भन्ने पुस्तकमा भेरी क्षेत्रमा प्रचलित भुओलाई पुरुष कण्ठय प्रधान अश्लील साहित्यको नमुना भनेर एकातिरबाट भन्नेका छन् भने अर्को तिर मनोरञ्जनको प्रतिनिधित्व गरिएको रोचक पर्वसँगै सम्बन्धित पनि भन्नेका छन् । बझाङ र भेरीमा खेल्ने भुओ फरक फरक किसिमले खेलिए तापनि यसको अध्ययन गर्नु आवश्यक रहेको छ ।

धर्मराज थापा र हंसपुरे सुवेदी वि.सं. २०४१ मा **नेपाली साहित्यको विवेचना** भन्ने पुस्तकमा भुओ भन्नेको एक प्रकारको दैत्य-भूत-पिचास हो र त्यस भूतले सताएको सम्झनामा गाइने गीतहरू भन्नेका भुओगीत हुन भन्ने कुराको चर्चा गरेका छन् । यस पुस्तकलाई बझाङमा मनाइने भुओगीतको अध्ययनमा सहायक पुस्तकका रूपमा लिइन्छ ।

कृष्णप्रसाद पराजुलीले वि.सं. २०५७ मा **नेपाली लोकगीतको आलोक**मा लोक साहित्यका विभिन्न विधाहरूको अध्ययन गर्ने क्रममा भुओगीतको पनि सङ्कलन गरेका छन् । त्यसमा भुओको सामान्य पाठहरू मात्र समावेश गरेका छन् तर बझाङ जिल्लाको भुओसँग मेल खाएको देखिदैन ।

श्यामबहादुर खड्काले वि.सं. २०५८ मा **बझाङ किवदन्ती र इतिहास**मा बझाङ जिल्लाको परिचय दिने क्रममा त्यहाँका सांस्कृतिक र ऐतिहासिक विषयको अध्ययन गरेका छन् । त्यसमा उनले भुओगीतको सामान्य परिचय मात्र समेटेका छन् ।

उमाशङ्कर जोशीले वि.सं. २०५९ मा **बझाङी समाजको स्मारिकामा** भुओ संक्षिप्त चिनारी लेखेका छन् तर क्षेत्रगत अध्ययन भने उनले उल्लेख गरेका छैनन् ।

हितराज जोशीले वि.सं. २०६१ मा बभाडी संस्कृतिमा भुओगीतको अध्ययन शीर्षकमा शोधपत्र गरेका छन् तर बभाडको सबै क्षेत्रमा मनाइने भुओको अध्ययन र सङ्कलन त्यसमा समेटिएको छैन ।

मोहनराज शर्मा र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल वि.सं. २०६३ मा लोकवार्ता विज्ञान र लोक साहित्य भन्ने पुस्तकमा भुओको सम्बन्ध भूतसँग रहेको हुँदा यस द्वारा भूतलाई भगाइन्छ भन्ने मान्यता रहेको छ । ढाल तरबार आदि लिएर भुओ नृत्य वा भुओखेल वीर भावका साथ प्रस्तुत गरिन्छ तर यस क्रममा गाइने गीतमा केही अश्लीलता पनि रहेको हुन्छ भनेका छन् । त्यसैले यस पुस्तकलाई पनि बभाडमा मनाइने भुओ गीतको सहयोगी पुस्तकका रूपमा लिइएको छ ।

तुलसीप्रसाद पण्डितले २०६३ मा सेती महाकाली चाडपर्व र लोक साहित्य भन्ने पुस्तकमा सुदूर पश्चिमका विभिन्न जिल्लामा मनाइने चाड पर्वहरूको सङ्कलन गर्ने क्रममा भुओको पनि सामान्य परिचय दिएका छन् तर भुओको विस्तृत जानकारी भने यसमा दिइएको छैन ।

जयराम पन्तले वि.सं. २०६४ मा डोटेली भो पर्वका गीत र गाथाहरू भन्ने पुस्तकमा भुओ खासगरी वृषल क्षेत्रीय जातिका पुरुषहरूको पर्व हो । जसरी नारीहरूले घरबाहिर गएर स्वतन्त्र रूपमा मनपरी गरी मनोरञ्जन गर्ने अवसर पुत्र विवाहको जन्ती गएका दिनको राती आयोजना गरि खेलीने खेल हो । भने पुरुषहरूको चाहिँ भो पर्व हो भनेका छन् । भुओ गीतको अध्ययन परम्परामा यस पुस्तकलाई पनि सहयोगी पुस्तकका रूपमा लिन सकिन्छ ।

रत्नाकार देवकोटा २०६५/०६६ मा लोक संस्कृतिक अनुसन्धानमूलक अर्द्धवार्षिक पत्रिकामा काली कर्णाली खण्डमा मनाइने भुओ पक्ष तिथि, वार, नक्षत्र, योग तथा महिनाको आधारमा निर्धारित, पुण्यकाल भनि तिथिलाई समेत किटान गरी परिभाषा लगाइएकोले यस खण्डमा मनाउने भुओ खास तिथि, ठाउँ अनुसार फरक तिथि र फरक महिनामा भए पनि अखिरी तिथिको आधारमा मनाइने हुँदा यसलाई एउटा पर्व मान्नु उपयुक्त देखिन्छ भनेर अनुसन्धानमूलक लेखमा उल्लेख गरेका छन् । त्यसैले यसको अध्ययन गर्नु पनि आवश्यक रहेको छ ।

मानबहादुर बडुवालले वि.सं. २०६६ मा बाजुराली संस्कृतिमा भुओगीतको अध्ययन शीर्षकमा शोधपत्र गरेका छन् तर बभाडको भुओको बारेमा कुनै जानकारी गरेका छैनन् । तसर्थ बभाडको भुओको अध्ययन गर्दा यसले के कति सहयोग पुऱ्याउँछ भनेर अध्ययन गर्नु आवश्यक रहेको छ ।

यसरी माथि उल्लेख गरिएका विभिन्न भनाइहरूबाट बभाड जिल्लाको भुओगीत सम्बन्धी अध्ययन गर्नु थप सहयोग पुग्ने देखिन्छ । त्यसैले यिनीहरूलाई यहाँ पूर्वकार्यको समीक्षाका रूपमा राखिएको छ ।

१.५ शोधकार्यको औचित्य

लोक साहित्यका विभिन्न विधाहरूमा अहिले सम्म भएका अध्ययन अनुसन्धान कार्यहरू पर्याप्त र पूर्ण भएका छैनन् । हरेक क्षेत्रका कुना काप्चामा रहेका असंख्य लोक संस्कृतिलाई झल्काउने खालका विधाहरूको सङ्कलन र विश्लेषण व्यापक रूपमा हुन बाँकी नै रहेको छ । यिनै विधाको सेरोफेरोमा रहेर आंशिक रूपमा भए पनि पूर्ति गर्ने लक्ष राखेर प्रस्तुत शोधपत्र तयार पारिएको हो । मौखिक रूपमा रहेका तथा लोप हुन लागेका भुओगीतहरूलाई लिपिबद्ध गरेर राष्ट्रिय स्तरमा तिनको परिचयका साथ विभिन्न कोणबाट विश्लेषण गरी नेपाली लोक संस्कृतिको अध्ययनमा थप योगदान पुऱ्याउने छ ।

१.६ शोधकार्यको सीमाङ्कन

यो शोधकार्य मूलतः बभाड जिल्ला अन्तर्गत पर्ने गडराय गा.वि.स. तथा त्यसको आसपासका क्षेत्रको संस्कृतिसँग सम्बन्धित भुओगीतको अध्ययनमा केन्द्रित रहेको छ । यसले सम्पूर्ण क्षेत्रको भुओगीतको अध्ययन गर्न नसकेता पनि बभाडका सम्पूर्ण क्षेत्रलाई समेट्ने प्रयास गरिएको छ ।

१.७ शोधविधि

१.७.१ सामग्री सङ्कलन विधि

प्रस्तुत अध्ययनको सामग्री सङ्कलन क्षेत्रीय अध्ययन पद्धतिमा आधारित छ । भुओ मनाइने सम्बन्धित क्षेत्रमा गएर भिडियो रेकर्ड र टेपरेकर्डद्वारा सङ्कलन गरी यो अध्ययन कार्य पुरा गरिएको छ ।

१.७.२ सामग्री विश्लेषण विधि

डेल हाइम्सको “कथनको पद्धति”लाई आधार बनाएर आगमनात्मक विधि र विश्लेषणात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ ।

१.८ शोधकार्यको रूपरेखा

अध्याय एक	- शोध परिचय
अध्याय दुई	- बझाङ जिल्लाको लोक साँस्कृतिक पहिचान
अध्याय तीन	- बझाङ जिल्लामा पाइने भुओगीतको विधागत अध्ययन
अध्याय चार	- बझाङ जिल्लामा पाइने भुओगीतको सङ्कलन
अध्याय पाँच	- बझाङ जिल्लामा पाइने भुओगीतको विश्लेषण
अध्याय छ	- उपसंहार तथा निष्कर्ष
सन्दर्भ ग्रन्थ सूची	
परिशिष्ट	

अध्याय दुई बझाङ जिल्लाको लोक सांस्कृतिक पहिचान

२.१ बझाङ जिल्लाको परिचय

बझाङ जिल्ला सुदूर पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रको सेती अञ्चलमा पर्दछ । ३,४२२ वर्ग किलोमिटर क्षेत्रफल भएको यस जिल्लाको केही जस्तो भू-भाग पहाडी क्षेत्रमा र केही भाग बेसी प्रदेशमा पर्दछ भने केही भाग हिमाली तथा लेकाली भागमा पर्छ । यस जिल्लामा ४७ वटा गा.वि.स., २ वटा निर्वाचन क्षेत्र र ११ वटा इलाका रहेका छन् । पूर्वमा बाजुरा र हुम्ला, पश्चिममा बैतडी र दाचुर्ला, दक्षिणमा डोटी र अछाम र उत्तरमा हुम्ला र चीनको स्वशासित क्षेत्र तिब्बत पर्दछ । यस जिल्लाको सदरमुकाम चैनपुर हो ।

बझाङ जिल्ला लोकसंस्कृतिका दृष्टिले सम्पन्न छ । लोकसंस्कृति भन्नाले लोकसंस्कार, चाडपर्व, उत्सव समारोह आदिमा परम्परागत रूपले अनुसरण गरिने लोकव्यवहार चालचलन र पद्धति, वेषभूषा अनि नाचगान कथा गीत आदि कुराहरू बुझिन्छन् । लोकसंस्कृति सँग सम्बन्ध रहेको भुओगीतलाई लोकवार्ता र लोकगाथाको रूपमा मानिदै आएकोले यसको स्थान महत्त्वपूर्ण रहेको छ ।

२.२ नामकरण

यस जिल्लाको नामकरण एक रोचक ऐतिहासिक कथन अनुसार बझाङी राजाका पूर्वजले व्याँसी गा.वि.स. मा पर्ने एक शिखरमा दरबार बनाएका थिए । यसरी दरबार बनाउने क्रममा एउटा कालो चिप्लो दर्शनीय शिला फेला परे छ । सो शिलालाई त्यस कोटबाट तल खोलामा फाल्दा पनि बारम्बार सो शिला त्यही ठाउँमा आएर बसेको हुन्थ्यो । यही क्रममा २/३ दिन दोहोर्याए पछि जस्ताको तस्तै देखिन आयो र राजाले उक्त शिलालाई काल भैरवको रूपमा स्थापित गरी मन्दिर बनाएर पूजा गर्ने थालेछन् । कालान्तर पछि त्यहाँ दरबारमा चट्याङ तथा ब्रज परेछ । त्यो ब्रज कालभैरवको प्रभावले शक्तिहिन भइ दरबारलाई कुनै क्षति हुन नदिएकोले त्यस ठाउँलाई ब्रजड भनिए छ । त्यो ब्रजड शब्द अपभ्रंश भई बझाङ हुन गएको हो भन्ने ऐतिहासिक मान्यता रहँदै आएको छ । त्यसपछि त्यो ठाउँमा बझाङी राजाले धेरै समय राजगरी त्यही सदरमुकाम बनाई राजगरिएको भन्ने कुरा जनश्रुतिबाट बुझिएको पाइन्छ ।^१

२.३ भौगोलिक परिचय

सुदूर पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रको सेती अञ्चलमा पर्ने बझाङ जिल्ला २९°२९' देखि ३०°०९' उत्तरी अक्षांश र ८०°४६' देखि ८१°३४' मिनेट पूर्वी देशान्तरसम्म फैलिएको छ । समुद्र सतहदेखि सवै भन्दा होचो भूमि रायल गा.वि.स. को देउरा ९१५ मीटर र सबैभन्दा अग्लो ठाउँ काँडा गा.वि.स. अन्तर्गत पर्ने साइपाल हिमाल ७०३७ मीटर छ । साइपाल हिमालमा बाह्रैमहिना हिउँ जम्छ भने राइल गा.वि.स. को देउरामा कहिल्यै हिउँ पर्दैन ।^२ भू-उपभोगका दृष्टिले कृषियोग्य भूमि २६८.८३ वर्ग कि.मी वनक्षेत्र १०२४.४३ वर्ग कि.मी. र अन्य (भीर, पाखा, चट्टान, हिमाल, भाङी नदीनाला आदि) ११४६.०० वर्ग कि.मी. र जडीबुटीका प्रजातिहरू ७०० प्रकारका औषधी जन्य छन् । यी जडीबुटीहरूको औषधीय गुण उचाई बढ्दै गए पछि गुणस्तरमा बृद्धि भएको पाइन्छ ।^३

यस जिल्लाको प्रमुख नदी सेती नदीलाई मानिन्छ । यो साइपाल हिमालबाट तराईसम्म बगीरहेको छ । यस नदीका सहायक नदीहरू थुप्रै छन् । ती सहायक सानाठूला नदी र गाडका रूपमा लिइन्छन् ती निम्नानुसार छन् । सुनीगाड, जडारीगाड, धौलीगाड, कालङ्गागाड, बाउलीगाड, थलारीगाड र स-साना खोलाहरू प्रसस्त रहेका छन् । तालमा सुर्माताल, खप्तड ताल, ऋषी कुण्ड, गोर्खाली झर्ना,

१. जि.व.का. बझाङको एक झलक, २०६६/६७ पृ. १ ।

२. जि.वि.स बझाङको तथ्याङ्कगत विवरण, सूचना, अनुसन्धान तथा प्रकाशन इकाई ।

३. जि.व.का. एक झलक, २०६६/६७, पृ. १

सेती नदी भर्ना, दाँतोला भर्ना सुनकुडा भर्ना, लोकुण्ड ताल, टिमादह जस्ता नदी, भर्ना, ताल र कुण्डले यस जिल्लाको स्थान चिनाइएको पाइन्छ।^१

२.४ हावापानी

नेपालको अधिकांश प्रदेशहरू जस्तै यस जिल्लामा पनि हिमाली लेकाली, ठन्डा शितोष्ण र समशितोष्ण गरी ४ प्रकारको हावापानी यस जिल्लामा पाइन्छ। अधिकतम १८.६^० से. देखि ५.७^० से. औसत रूपमा लिइन्छ, भने वर्षा १३४३९ मि.मि. रहेको पाइन्छ।^१ यस जिल्लामा सबैभन्दा गर्मी देउरामा हुन्छ, भने सबैभन्दा चिसो साइपाल हिमालमा हुन्छ। सबै भन्दा बढी वर्षा लुयाँटाको सुतीयाँमा हुन्छ।

२.५ खनिज पदार्थ

यस जिल्लामा खनिज पदार्थको विस्तृत अध्ययन र सर्वेक्षण भएको छैनतापनि बभाडी राजा ओमजङ्गले आफ्नो राज्यकालको अवस्थामा बभाडका खानीहरू पत्तालगाई तिनको प्रयोग गर्न समेत लगाएको कुरा उल्लेख छ। जस्तै खप्तडमा खप्तडबाबा सँगै वसेर अम्रख खानी निकालेको जुन गडराय गा.वि.स. को रामजानकी मन्दिरमा समेत अम्रख ल्याएको कुरा उल्लेख छ। यस जिल्लाका विभिन्न ठाउँहरूमा तामाखानी, फलामखानी, मट्टितेल, सुनखानी, चुनदुङ्गा, स्लेट, कमेरो, रातोमाटो, कोइला र खरिका खानीहरू अध्ययनमा पाइएका छन्। ती खानीहरूमध्ये तामाखानी तल्कोट र सुनीकोटतिर अम्रख र चुनदुङ्गा गडराय, फलाम घाटखोला, मट्टितेल खप्तडमा पाइने सम्भानावहरू रहेको छ। यी खानीको बारेमा कक्षा ९ को ऐच्छिक पत्र भुगोलमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ।

२.६ शैक्षिक अवस्था

यस जिल्लाको शैक्षिक स्थितिलाई हेर्दा बभाडी राजा स्व. जयपृथ्वी बहादुर सिंहले १९६३ तिर नै पाठशाला खोलेर शिक्षाको प्रचार प्रसारको लागि महत्त्वपूर्ण योगदान गरेका छन्।^१ जसलाई बभाड जिल्लाको शिक्षाको जग थालनीका रूपमा लिइन्छ। उनले राणाशासन कालमा काठमाडौंको आफ्नै दरबारमा सत्यवादी प्राथमिक विद्यालय खोली कक्षा ४ सम्मको पाठ्यपुस्तक आफैले तयार गरी पठनपाठन कार्य सुरु गरेका थिए तर त्यसवेला उनले खोलेको विद्यालय राणाहरूले बन्द गर्न लगाए पछि त्यही पाठशाला बभाडको भोपुरमा सारी पठन पाठन कार्य पुनः सुरु गरे। सो विद्यालय वि.सं. २००८ सालमा सत्यवादी मा.वि. हुन गयो। त्यतिवेला सुदूर पश्चिममा विद्यालय नभएकोले बाजुरा, डोटी, र अछामका मानिसहरू बभाडमा आएर पढ्ने गर्दथे। पछि उनैको नामबाट २०३८ सालमा एउटा क्याम्पसको पनि स्थापना गरियो जस्कोनाम जयपृथ्वी क्याम्पस रहन गएको छ। त्यसैले दुर्गम जिल्लाको तुलनामा शैक्षिक अवस्था हालसम्म राम्रो देखिन्छ। यस जिल्लामा वि.सं. २०६६/६७ सम्मको तपसिल बमोजिमका विद्यालयको संख्या देखिन्छ।^१

क्र.सं.	स्थापित विद्यालयहरू	संचालित कक्षा	विद्यालय संख्या
१.	सामुदायिक र संस्थागत	१-५	३३३
२.	बाल विकास केन्द्र	-	२४९
३.	निम्न माध्यमिक विद्यालय	१-८	५१
४.	माध्यमिक विद्यालय	१-१०	३२
५.	उच्च मा.वि.	११-१२	२७
६.	क्याम्पस	-	४

विशेष शिक्षा कार्यक्रम

४. ऐजन वि.वि.स.।

५. ऐजन जि.व.का पृ. ३।

६. राजाजयपृथ्वी बहादुर सिंह, **संक्षिप्त परिचय**, भूमिका गजेन्द्र बहादुर सिंह पृ. ९।

७. शैक्षिक स्थिति प्रतिवेदन जि.शि.का बभाड चैनपुर २०६६/६७ पृ. ३।

क्र.सं.	विशेष शिक्षा	विद्यालय	
१.	दृष्टिविहीन	२	३
२.	सुस्तमनस्थिति	१	२
३.	सुस्तश्रवण	१	१
४.	अपाङ्ग (खुट्टा नभएको)	५	६

२.७ बझाङ जिल्लाको जनसंख्या

वि.सं. २०५८ सालको जनगणना अनुसार यस जिल्लाको कुल जनसंख्या १,६७,०२६ छ । जसमा महिला ८६३५० पुरुष ८०,६७६ रहेका छन् । सरदर प्रतिपरिवार संख्या ५.८ र जनघनत्व प्रतिवर्ग कि.मी. ४५ रहेको छ । यस जिल्लाको आर्थिक रूपले सक्रिय जनसङ्ख्या ५५.७१% छ भने निश्क्रिय वा आश्रित जनसंख्या ४४.२९% छ । यस जिल्लामा कुल घरधुरी संख्या २९५८८ र बझाङको औसत आयु जम्मा ४२ वर्ष रहेको छ ।^५

२.८ सामाजिक र सांस्कृतिक जीवन

समाज र संस्कृति 'एक रथका दुईपाङ्ग्रा' हुन् । जहाँ समाज हुन्छ त्यहाँ समाजकै आधारमा संस्कृति पनि रहेको हुन्छ । त्यसैले यस जिल्लाको संस्कृतिपनि आफ्नै पाराको देखिन्छ । यस जिल्लामा विभिन्न किसिमका जातजाति भाषाभाषि धर्म आदिको आधारमा संस्कृति, चाडवाड, रहनसहन वेषभूषा पनि फरक फरक नै छन् । बझाङको तल्लो क्षेत्र बुगलमा नेपाली भाषा कै क्षेत्रिय भेद मध्ये कै "परपच्छिमा" भाषिकाको प्रयोग छ भने उत्तरतर्फको तिब्बतको सिमावर्ती क्षेत्रमा भोटे र तामाङ भाषाको प्रयोग भएको छ । त्यसैले जिल्लाको लोक संस्कृति पनि यसै आधारमा छुट्टिएको छ । शैक्षिक आर्थिक स्थिति र सामाजिक रहन सहन आदिबाट प्रसस्त प्रभावित छ । यस जिल्लाको लोकजीवनमा गरिबी शोषण-अत्याचार आदिका कारणले गर्दा मानिसहरू तराई र विदेशमा पलायन भएका छन् । यहाँको सामाजिक परम्परा अनुसार धनि मानिसले गरिब माथि गरेको शोषण, अन्याय, अत्याचार र अछुत परम्पराले गर्दा तल्लो स्तरका मानिसहरू दुःखको चपेटामा परि ज्यालादारी रूपमा भारतको विभिन्न ठाउँमा गई चौकीदारी गरेर जीवन निर्वाह गर्न बाध्य भएको देखिन्छ । यस जिल्लामा लोक संस्कार र संस्कृतिमा प्रचलित डेउडागीत, पर्वगीत, लोकगीत मागल, चाचरी, भुओ, फाग आदिबाट पनि यहाँको लोकजीवनको चित्रण भल्किएको पाइन्छ ।

यस जिल्लाको मुख्य पेशा कृषिकर्म नै मानिन्छ । बाह्रमणहरूले खेतीपातीका अतिरिक्त कर्मकाण्ड, जागिर, राजनीति व्यापार आदि धन्दामा लागेका पाइन्छन् भने क्षेत्रीहरूको मुख्य पेशा कृषिकर्म, खेतीपाती, जागिर, व्यापार, घरेलु उद्योग व्यवसाय मानिन्छ । दलितवर्ग उपल्लो जातिको सेवा चाकडी गर्ने काम गर्दछन् । तल्लो जात भनेपछि छुवाछुतको भेदभाव राख्ने तल्लो जातले छोएको नखाने, माथिल्लो (उपल्लो) जातिको सेवा चाकडी गर्ने जस्ता प्रकृतिहरू यहाँ पाइन्छन् ।

यहाँको समाज पुरुष प्रधान भएकोले महिला मात्र चौबीसै घण्टा काम धन्दामा खटिनु पर्दछ । पुरुषहरू जाड रक्सी सेवन र जुवातासमा दिनभर व्यस्त हुन्छन् । महिलाले सधैं भरि काममा खटिनु पर्ने भएकोले स्वास्थ्य सम्बन्धी असरले गर्दा अकालमै ज्यान जाने रक्त अल्पता, आँगखस्ने जस्ता स्त्रीरोगबाट बढी प्रभावित भएका छन् । साथै छोरा र छोरीलाई हेर्ने दृष्टिकोण समेत फरक नै देखिन्छ । छोरा भयो वा जन्मदा छैट खेल्ने विभिन्न मनोरञ्जन गरी भोज गर्ने गरिन्छ भने छोरी जन्मदा उसको बास्ता पनि गरिदैन र छोरीको आमालाई पनि घृणा गर्ने चलनले अहिले पनि जरोगाडिएको पाइन्छ । छाउपडी प्रथा यस भेकको सबैभन्दा ठूलो भेदभाव मानिन्छ । उनीहरूलाई घर भन्दा टाढा गोठ बनाएर राखिन्छ । गाइवस्तु, बोटविरूवा, धारा पँधेरामा समेत उनीहरूलाई रोक लगाइन्छ । ५/६ दिनसम्म त्यहाँ नजिक

आउने नदिने र टाढा बस्ने चलन छ । जस्को कारण छाउपडीले ती बोटविरूवा फलफूल छुँदा गाइबस्तुलाई समेत छुँदा बोटविरूवा सुक्ने, गाइबस्तुले दुध नदिने, मान्यता रही आएको छ । यसरी छुँदा देउता रिसाउने भन्ने मान्यता जनश्रुतिबाट बुझिन्छ ।

यहाँका मानिस अन्धविश्वास र रूढिवादी परम्पराप्रति बढी विश्वास गर्दछन् । विरामी भएमा अस्पताल नलगी स्थानीय धामि भाँक्री र बैद्यकहाँ लिन्छन् । बुढापाकाहरूले जनै लगाएर सेतो कपडा पैन्ने भात भान्सा खान्छन् । उनीहरू कसैले पकाएको खाँदैन आफै पकाउँछन् र भात खाँदा थालको वरिपरि पानी छर्की अलिकति सानो भाग राखेर पानी चाखेर मात्र खाना खाने गर्दछन् जस्लाई भुताउलो हाल्नु पनि भन्दछन् ।

यस जिल्लाका प्रायः जसो मानिसहरू विदेश भारत जाने र त्यहाँ चौकिदारी गरी आफ्नो घरव्यवहार गुजारा चलाउछन् । गाउँघरमा कृषि कामबाहेक केही हुँदैन । सानै उमेर देखि भारत, दिल्ली, जम्मू, पञ्जाब र बम्बै जस्ता महत्त्वपूर्ण ठाउँमा गई पैसा कमाउने गर्दछन् भने घरमा छोरा छोरीले पढे नपढेको केही वास्ता गरिँदैन र कसै कसैको त उमेर पनि ढल्की सकेको अवस्था पनि पाइन्छ । छोरीलाई पढाई तर्फ ध्यान दिइँदैन छोरीलाई जहाँसम्म मोजमस्ती गराउने गरिएको हुन्छ । यस जिल्लामा लवाई खवाई पनि स्थान अनुसार फरक फरक छ । कसैले दौरासुरूवाल, कोट, टोपी लगाउँछन् भने प्रायः भारतमा जानेहुँदा पैन्ट, कमीज र जाकेट लगाउने गरिएको पाइन्छ । आइमाइले गुन्यू चोलो, फरिया धोती, वाला, मुन्द्री, फूली, तीलहरी, कल्ली आदि गरगहना लगाउने गरिएको पाइन्छ ।

बझाङ जिल्लाको संस्कार पनि जातिपिच्छे फरक फरक नै पाइन्छ । नेपाल अधिराज्य जस्तै चारजात छत्तीस वर्ण यहाँ पनि छन् । बाहुन, बम्म, ढकुरी, सिंह, शाह, साही, रोकाया, विष्ट, खड्का, थापा, भण्डारी, कार्की, रावल, खत्री, हमाल, चौहान, धामी, गिरी, पुरी, भाट, भट्टराई, आदि जातजातिहरू रहेका छन् । जनजाति दलितहरू पनि यहाँ पाइन्छन् जनजातिमा भोटे, तामाङ, मगर, नेवारहरूको बस्ती पनि रहेको छ । जातजाति अनुसार, विवाह, वर्तवन्धन, मृत्यु, संस्कार पनि फरक फरक नै छ । कसै कसैले वर्तवन्धन विवाहको दिनमै गर्दछन् भने कसैले अगाडी नै गरेको पाइन्छ ।

यस जिल्लामा पृथी सराद्धमा पनि फरक नै छ । यस जिल्लामा घाटको रूपमा प्रयोग गर्दै आएका दुई नदीको दोभान नै मुख्य घाट मानिएको छ । त्यही लगेर दाह संस्कार गरिन्छ र किरिया पुत्री छोरीले नै गर्ने चलन छ । यदि छोरा छैन भने नजिकको नाता लाने दाइ भाईले १३ दिनसम्म किरिया गरिदिन्छन् । यसरी १३ दिनसम्म गाउँमा जुठो बार्ने काम हुन्छ । त्यस बेला शुभकार्य केही हुँदैनन् । छोरीले वर्ष दिनसम्म बाबुको सराद्ध गरी सेतो लुगा पैन्ने यहाँको संस्कार छ । यसरी यो संस्कार पनि जाति पिच्छे फरक फरक छ । जोगी गिरी पुरीहरूको लाश गाड्ने चलन र त्यही शालिक बनाई पूजाआजा गर्दछन् भने भोटे लामाहरूले आफ्ना धर्मगुरुका अनुसार विधिपूर्वक दाहसंस्कार गरिएको पाइन्छ । उनीहरूले लासलाई जलाउने गर्छन भने कसैले अग्लो डाडामा लगी टुक्रा टुक्रापारी चीललाई खुवाउने चलन छ ।

२.६ धार्मिक परम्परा र चाडपर्वहरू

बझाङ जिल्लाका मानिसहरू बढि जसो हिन्दू धर्मका आस्थावान छन् । त्यसैले देवी देवताको पूजा आजामा बढी विश्वास गर्दछन् । यहाँ भूमिदेवता र क्षेत्रदेवताको क्षेत्रक्षेत्रमा विशेष महत्त्व छ । प्रत्येक डाँडा, ताल र गुफामा देवताको बास हुन्छ भनी विश्वास गर्दछन् । देवतामा विश्वासका कारण देवता रिसाएमा अतिवृष्टि, अनावृष्टि र खडेरी हुन्छ भन्ने गर्दछन् यहाँका मानिसहरूको कुलदेवताका रूपमा मस्टो, लागो, बाठपालो, दुदिर, खापर आदि देवतालाई मान्ने गरेको पाइन्छ । पूजा आजामा कथा, पुराण, महापुराण, रूद्रीपाठ, नवरात्रा जस्ता देवी देवताको पूजा गर्ने गर्दछन् । यसरी पूजा आजामा गर्दा देवताहरू खुसी हुन्छन र मनोकामनापुरा हुन्छ भन्ने विश्वास रहेको छ ।

यस जिल्लाका प्रमुख चाडपर्वका रूपमा वर्षको प्रारम्भदेखि अन्तिमसम्म विभिन्न चाडपर्वहरू मनाइएको पाइन्छ । जुन प्रमुख चाडहरू यस प्रकार देखाउन सकिन्छ ।

२.६.१ विसु संक्रान्ति

नैया वर्ष तथा वैशाख १ गतेको दिनलाई सुदूर पश्चिममा हरेक जिल्लामा मनाइँदै आएको पाइन्छ । चैत्र ३० गतेको दिन अथवा वर्षको अन्तिमदिनमा यस जिल्ला(बझाङ) मा बेलुका आ-आफ्नो घरमा सेलरोटी बाबर मासु दहि जस्ता मिठा मिठा परिकार बनाउँछन् । त्यही दिन छोरी दिदीबहिनीहरूले सानासाना कपडाका टुक्राबटुली पुतली बनाई १ गतेको दिनमा पानीका धारामा सेलाउँछन् जस्मा रनपुतला गाउने गरिन्छ भने केटाहरूले आ-आफूले त्यो दिन जङ्गलबाट स-साना लठ्ठीहरू ल्याई ती लठ्ठीहरू विभिन्न रंगरोगन गरी साँझ सबैको पायक अथवा मानिआएको सार्वजनिक ठाउँमा जम्मा गर्दछन् र गाउँका युवाहरू विभिन्न जड्गली जनावरहरूको अभिनय गर्दै यी लौरी राखेको ठाउँमा पाँच फेरा घुमेर त्यहाँ राखिएका दही चामल हातमा समाति भाग्दछन् ।

त्यसरी भागेका ती नक्कली जनावर बाघ, भालु, बादर आदिलाई छोपी पुनः लठ्ठी भएको ठाउँमै ल्याउँछन् र ती लोरीहरू आ-आफ्ना नातेदार इष्ट, मित्रहरूलाई बाड्दछन् । जुन लठ्ठी र दहि चामल घरमा राखियो भने सर्प र बाघको विसलाग्दैन भन्ने भनाई, बाट विशु पर्व रहन गएको हो भन्ने भनाई जनसमुदायबाट बुभिएको हो । यस दिन नुहाउँदा विस जान्छ भन्ने भनाई रहेको छ ।

२.६.२ गंगादशहरा

यो जात्रा सेती अञ्चलका पाँचवटा जिल्लाको बीचमा पर्ने खप्तड राष्ट्रिय निकुञ्जमा हरेक वर्षको जेष्ठ र आषाढ महिनाको शुक्ल पक्षको दशमीका दिनमा मनाइन्छ । यो दिन सुदूर पश्चिमकै ९ वटै जिल्लाका मानिसहरू जात्रा हेर्न आउँछन् नवमीका दिनमा रातभर जात्रा लाग्दछ । ठाउँ ठाउँबाट मानिसहरू पसल थापेर बसेका हुन्छन्, विभिन्न भाकामा डेउडा खेल चलि रहेका हुन्छन् । केटा केटी बिच, दोहोरी, डेउडा, नृत्य आ-आफ्नै तालमा रमाइलो गरी भोलीपल्ट दशमीका दिन घर फर्कन्छन् । त्यो ठाउँलाई तीर्थ स्थलका रूपमा पनि लिइन्छ । जस्लाई त्रिवेणी मेला पनि भनिन्छ । त्यहाँ दशमीको दिन श्राद्ध र व्रतवन्धन समेत गरिने हुँदा यो चाडलाई बझाङ जिल्लाको दोस्रो चाड मानिन्छ ।

२.३.६ सैनडाँडा मेला

बझाङ जिल्लाका विविध धार्मिक तथा ऐतिहासिक महत्व बोकेका चाडपर्वहरू मध्ये सैनडाँडा मेला पनि एक हो र यसलाई जिल्लामा मनाइने ठूला चाडहरू मध्ये मानिन्छ । यो पर्व बझाङ जिल्लाको छान्ना क्षेत्रमा मनाइन्छ । यसको मन्दिर पाटादेवल गा.वि.स.मा रहेको छ । यो चाडमा खापर देवताको पूजा तथा सम्मान स्वरूप प्रत्येक वर्ष श्रावण/भाद्र पूर्णिमाको दिन खापरको सामग्री राखेको घरबाट बाजा गाजा, घोडा सहित डोली लगेर खप्तड दहमा रहेको खापरको मन्दिरमा जाने गर्दछन् जस्लाई साइतजानु भन्दछन् । भाद्रमा फेरी पूर्णिमाको दिन त्यो डोली फिर्ता ल्याउँछन् । यसमा पुजारी खप्तडी खड्का हुन्छ । आ-आफ्नो देवताको कर अनुसार देवताका सामान घोडा, डोली, भुल, छाता, मुर्ती, गुर्जा शंख, घण्ट ध्वजा, नेजा र बाजागाजाका साथ जयजयकार गर्दै ठूलो घरबाट खप्तड दयमा जान्छन् । फेरी एक महिना पछि त्यो डोली त्यसैगरी फिर्ता ल्याउँछन् त्यही दिन यो पाटादेवलमा ठूलो भेला लाग्दछ जस्मा सुदूर पश्चिमका जिल्लाहरूबाट मानिसहरू आउने गरेका हुन्छन् । त्यही दिन साँझ बाजुरा, डोटी, अछामका टाढाटाढाबाट मानिसहरू आई विभिन्न किसिमका डेउडा लगाई नाचगान गरी पछिल्लो दिनमा घरफर्कन्छन् ।

२.६.४ दसै

यो हिन्दूहरूको प्रमुख चाड हो । यो चाड नेपाल अधिराज्य भरी धुमधामका साथ मनाइन्छ । घटस्थापना देखि कोजागत पूर्णिमासम्म कालरात्रीका रूपमा देवी दुर्गाको उपासना गरी राँगाबोकाहरूको बली चढाई दशमीको दिनमा टिका र जमरा पहिराई मान्यजनहरूबाट आर्शिवाद आदान-प्रदान गरी मनाइपने राष्ट्रिय चाड हो । मुख्यतया देवी दुर्गाको पूजा आराधना गरी विभिन्न शक्ति पिठहरूमा महाअष्टमी र महानवमीको दिनमा लाखौंका बली दिने र नवदुर्गालाई खुसी पार्ने गरिन्छ । यी दिनहरूमा विभिन्न किसिमका डेउडा, लोकनाच, पीड खेलर आपस आपसमा रमाइलो गरी मनाइन्छ ।

२.६.५ तिहार

नेपालको पूर्व मेची देखि पश्चिम महाकालीसम्म मनाइने प्रमुख चाड तिहार पनि हो । यो चाड बझाङ जिल्लामा पनि कार्तिक, असोज महिनामा मनाइन्छ । यो दिन वा औसीको दिनलाई लक्ष्मी पूजा गरी सबैले आ-आफ्ना घरमा सेल, वावर, पुरी पकाएर साभल लक्ष्मीको पूजा गरिन्छ । यसै गरी कागतिहार, भाइतिहार, गाइपूजा, गोबर्धन पूजा गरिन्छ । दिदी-बहिनीले भाइको पूजा गरी माला लगाउने र तिहारको चिनो आदान प्रदान गरिन्छ ।

२.६.६ माघेसङ्क्रान्ति

बझाङमा यसपर्वलाई धार्मिक पर्वका रूपमा मनाउँछन् । यो चाड माघ महिनाको १ गते पर्छ । यो दिन विहानै उठी नुहाएर नित्य कर्मगरी छोरी-बहिनीहरूलाई दानदक्षिणा गरेमा सुख-शान्ति पाइन्छ भन्ने जनविश्वास रहँदै आएको छ । यस पर्वमा महिलाहरू उपवास रहेर देवीदेवताको पूजाआजा गरी ब्राह्मणलाई दान दक्षिणा गर्दछन् । गाउँ घरमा केटाकेटीहरूले पानीको धारा नजिक मुदाहरू जम्मा गरी विहान ३/४ बजे तिर केटाकेटीहरू धारामा जम्मा भई मुढाहरू सल्काउने काम गरिन्छ । यो चाड लगातार २/३ गतेसम्म टाढा टाढाबाट आएका दिदी बहिनीहरूले रमाइलो गरी डेउडा खेल्छन् र डेउडाबाट आफ्ना सुख, दुःख हासो आँशु रोदन र बेदना पोख्दै केही दिन पछि आ-आफ्नो घरमा जान्छन् । त्यसैले बझाङमा यो दिनलाई महत्त्वपूर्ण दिनका रूपमा लिइन्छ ।

२.१० बझाङ जिल्लाको लोक साहित्य

बझाङ जिल्ला लोक साहित्यको उर्वर फाँट हो । यहाँ लोक साहित्यका विविध विधाहरू भोगिएका छन् । लोक साहित्य लोकजीवनको सुख-दुःख, आँसु-हाँसो र कथा-व्यथाको सहज स्वाभाविक अभिव्यक्ति हो । मौखिक परम्परामा बाँचेर पनि जीवनका प्रत्येक क्षणमा यसले लोक जीवनका भावनाहरूलाई प्रकट गरिरहेको हुन्छ । प्रत्येक जिब्रामा टाँसिदै, प्रत्येक गाड र खोलाहरूलाई नाध्दै, उकाली र ओह्वाली गर्दै नेपाली लोक साहित्यमा मार्मिक अनुभूतिहरू मुखरित भइरहेका हुन्छन् ।^९ लोक साहित्यभित्र लोककथा, लोकगीत, लोकगाथा, लोकनाट्य, लोकोक्ति (उखान टुक्का, गाउँखाने कथा) आदि लोकसँग सम्बन्धित साहित्य पर्दछन् ।^{१०} बझाङमा यी लोकसाहित्यिक विधाहरूको लामो परम्परा छ । तिनीहरूलाई निम्नानुसार चिनाउन सकिन्छ ।

२.१०.१ लोकगीत

गीत मन र जीवनको साथी हो । दुःख सुखमा, घाम छायाँमा, छहारी र बिसौनीमा गति र घुम्तीमा यो गुन्जन्छ अनि हृदय, सरलता र सवरलहरीमा मूर्त भइदिन्छ । जीवनका केसा केसामा गीत ढालिन्छन्, लहरिन्छन् र उज्यालो छर्छन् । बझाङी गाउँघर, पाखा र वनजङ्गलमा लोकगीतका विभिन्न किसिमका भाकाहरूले त्यहाँ सङ्गीतमय विहानी ल्याएका छन् । लोक साहित्य र लोकसंस्कृतिले कुनै पनि राष्ट्र तथा देशको परम्परागत अलिखित मौखिक परिचय तथा स्वप्रकाशित मौलिक आत्मा हो भने लोकगीत त्यसको मुटुको आन्तरिक ढुकढुकी हो । थोरै शब्दमा धेरै कुरा अटाउने र कर्णप्रिय तथा गेयसाध्य हुने भएकोले पनि गीत साह्रै लोकप्रिय विधाका रूपमा स्थातित छ ।^{११}

२.१०.२ लोकगाथा

प्राचीन वा समसामयिक विषय वा घटनालाई लिएर कथीएका सरल, स्वभाविक र स्पष्ट सामाजिक विन्दुमा रहेका, अनिश्चित रचनाकार भएका, जनसाधारणको मौखिक परम्परामा जरो गाड्दै

९. कृष्णप्रसाद पराजुली “भूमिका” अछामी लोक साहित्य (काठमाडौँ : रत्न पुस्तक भण्डार, भोटाहिटी, तेजप्रकाश श्रेष्ठ २०४४) ।

१०. जीवेन्द्र देव गिरी, लोक साहित्यको अवलोकन (काठमाडौँ : एकता प्रकाशन २०५७) पृ. २ ।

११. कृष्णप्रसाद पराजुली, नेपाली लोकगीतको आलोक, वीणा प्रकाशन प्रा.लि. त्रिपुरेश्वर, काठमाडौँ २०५७, पृ. ४३ ।

आएका, लोकतत्त्व विद्यमान भएका गीतिबद्ध कथाहरू लोकगाथा हुन्, जसमा प्रेम, युद्ध, करुणा, जीवन सङ्ग्राम, सङ्घर्ष आदिका हृदयविदारक घटनाहरू वणिता हुन्छन्।^{१२} यस्ता किसिमका लोकगाथाहरू बभाडी लोक साहित्यभित्र रहेका पाइन्छन्। विहेवारि गर्दाको समयमा गाइने भारत (भार्ता) भुओगीतसँग सम्बन्धित 'धारुभाले', ज्युनापुरी, चौघान्याचौर, सरबट्टली आदि गीतिमय कथाहरू लोकगाथाका उदाहरण हुन्।

२.१०.३ लोककथा

लोककथा लोक साहित्यको श्रव्य रूपमा आउने आख्यानात्मक विधा हो। बभाडमा लोककथाको परम्परा पनि छ। कामकाजबाट फर्सद पाएपछि साँझको बेलामा वा जुनेलीरातमा आगन, पिँढी आदिमा बसेर बसिवियाँलो गर्न कथा भन्ने सुन्ने चलन लोक जीवनमा प्रशस्त छ। यसरी परापूर्वकाल देखि मौखिक रूपमा गाउँबस्तीमा भन्दै आउने गरिएको मनोरञ्जनतथा शिक्षा प्रधान कथाकुथुगीको बटुलो नै लोककथा हो।^{१३} यसरी समय र परिस्थिति अनुसार बुढाबुढीले साना बालबच्चाहरूलाई साना साना दन्त्य कथाहरू भन्ने र सुन्ने उक्तिका अनुसार भनिने उक्तिलाई लोककथा भन्छन्।

२.१०.४ लोकनाटक

बभाडी लोक साहित्यमा लोकनाटक त्यति प्राप्य छैनन् तापनि सामाजिक परम्परामाथि व्यङ्ग्यात्मक तथा हाँस्य अभिव्यक्तिहरू र अन्य अन्धविश्वासी परम्परामा सुधार ल्याउने खालका परिवेशानुसारी नाटक तथा सडक नाटकहरू देखाउने चलन छ।

२.१०.५ लोकोक्ति

लोक कथा, लोकगीत लोकगाथा र लोकनाटकका तुलनामा ज्यादै संक्षिप्त भए तापनि मीठो स्वाद हुने लोक साहित्यिकको विधा लोकोक्ति हो।^{१४} यो लोक अनुभवबाट फस्टाउँदै, माझिदै पोटिलो हुन्छ। लोकोक्ति भनेको उखान, टुक्का, गाउँखाने कथाहरूसमेत पर्दछन्। बभाडी लोक साहित्यका महत्त्वपूर्ण विधा भित्र लोकोक्तिले आफ्नै खालको स्थान ओगटेको पाइन्छ। जुन निम्नानुसार रहेका छन्।

आगो ताप्नु मुढाको, कुरा सुन्नु बुढाको (उखान)
म ताक्छु मुढो, बन्चरो, ताक्छु घुडो (उखान)
फ्रुचो (नराम्रो) कन मान्यो, सिस्नु कस्ले भान्यो (उखान)
आखा चिम्लनु (टुक्का)
ढाडो घाँटी लाउनु (टुक्का)
हावा खानु (टुक्का)
नान्दानु रूख त्रै रूख चढ्नु साँढै दुःख (गाउँखाने कथा)
वनजादा घरतिर मुख घर आउदा वनतिर मुख (गाउँखाने कथा)

२.११ विविध

यहाँ प्रस्तुत गरिएका बभाड जिल्लाका लोक सांस्कृतिक पक्षका अतिरिक्त अन्य कतिपय त्याज्य र अनुकरणीय सांस्कृतिक विशेषताहरू पनि छन्। सरल ग्रामीण जनजीवनका सरल विचार र व्यवहारहरू मानवीय, दृष्टिकोण तथा उदारताको प्रशंसा गर्नु पर्ने हुन्छ भने सामाजिक विकासका लागि बाधक बनेका अन्य-विश्वासी चालचलनहरू त्याग्ने पर्ने पक्ष हुन्।

बभाड जिल्लाको सामाजिक परम्परा मुल्य र मान्यताहरूलाई जोगाई राखिएको पाइन्छ। यी सामाजिक रीतिरिवाज चालचलन र रहनसहन लवाई खवाई संस्कारहरूमा गाउले दाजुभाइहरू एकजुट भएर साइरोपाई दौरीकटाई मर्दा बर्दा आदिमा एक आपसमा सहयोग लिने र दिने गरिन्छ। पाहुनाहरूको सत्कार, यहाँको राम्रो सांस्कृतिक पहिचान मानिन्छ। छोरी बहिनीहरूलाई नराम्रो काम जुठो चुलो,

१२. मोतीलाल पराजुली, **नेपाली लोकगाथा** (पोखरा : तारादेवी पराजुली २०४९), पृ. ३०।

१३. ऐजन पराजुली २०५७, पृ. ४५।

१४. ऐजन पूर्ववत्, गिरी पृ. २८।

भाडाकुडाहरू सफा गर्न मनाही गर्ने, छोरी भनेकी देबताहुन, विवाहमा खुट्टो धुने, धर्म गर्ने आदि काम गरिन्छ । उनीहरूलाई दानर्दक्षिणा दिएर खुसी पार्ने र दाइजोमा त्यति कर लगाइएको यहाँ पाइदैन ।

सामाजिक संस्कारको नराम्रो पक्ष भनेको छुवाछुतलाई लिइन्छ । माथिल्लो वर्गका मानिसले तल्लो जात भनिने दलित, दमाई, कामीहरूलाई घरभित्र पस्न दिइदैनन् । उनीहरूले छोएको नचल्ने छडो हाल्ने गरिन्छ, त्यस्तै अर्को पक्ष भनेको छाउपडी प्रथालाई पनि लिइन्छ । छोरी आइमाईहरू छाउ (रजस्वला) भएको वेला घरभन्दा टाढा राखिन्छ र उनीहरूलाई घरमा पस्न दिइदैन ५/६ दिन पछि मात्र घरमा पस्न दिइन्छ ।

यस जिल्लाको अर्को सामाजिक पक्षमा साइतमा जादा धामीभाँक्री नचाउने, साइत माग्ने गरिन्छ । यसरी साइत जाँदा सर्पले बाटो छेकेन्नु विरालोले बाटो छेक्नु, गाइहरू करानु, घरमा भगडा हुनु, र हाछ्यू गर्नु, नराम्रो पक्ष मानिन्छ भने खुट्टा चिलाउनु, खानाखादा साँका लाग्नु, दहि खानु वा देख्नु, धारामा गाग्री भरेको देख्नु आदि राम्रो पक्ष मानिन्छ । यसरी बभाडी लोक साँस्कृतिक परम्परामा भएका राम्रा पक्षहरूको जर्गेना र नराम्रा पक्षको परित्याग गर्दै सभ्यताको मार्गतिर बढ्नु पर्ने टड्कारो आवश्यकता रहेको छ ।

अध्याय तीन

बझाङ जिल्लामा पाइने भुओगीतको विधागत अध्ययन

३.१ लोक साहित्य

लोक साहित्य लोक जीवनको अभिव्यक्ति हो । कयौँ सन्दर्भहरूमा यसलाई ग्राम साहित्य पनि भन्ने गरिन्छ । लोक साहित्य मुलतः जनजीवनको साहित्य जुन अंग्रेजीको “फोक लिटरेचर” को समानार्थी हो । युगौ देखि मौखिक वा जनश्रुति परम्पराबाट आउने एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा सदैँ जाने अलिखित साहित्य नै लोक साहित्य हो ।^{१४} यी शब्दले गर्दा लोक साहित्य आफैमा ओझ्ठीलो बन्दै समाजमा भाषाका माध्यमबाट एक व्यक्तिबाट अर्को व्यक्तिमा सदैँ आएको पाइन्छ । त्यसको साथै लोकजीवनका आस्था, विश्वास, व्यवहार, चिन्तन र अनुभूतिहरूलाई कल्पनापको आवरण दिएर रोमाञ्चक तत्त्वको मिश्रण गरी कलात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिने लोक समुदायद्वारा रचना गरिएको मौखिक साहित्य लोक साहित्य हो ।^{१५}

यसरी लोक साहित्य परापूर्वकालदेखि चलिआएको परम्परालाई जिवन्त तुल्याई समाजका विभिन्न पक्षहरूको चित्रण गर्नु यसको प्रमुख विशेषता मानिन्छ । लोक साहित्य मानिसको जीवनसँग गाँसिएका आस्था, विश्वास चालचलन सुख दुःख हाँसो आँसु रीतिरिवाजले भरिएको मौखिक इतिहास हो । लोक साहित्य लोकका साझा सृजनाका रूपमा हुकदैँ आएको र लोकले नै प्रदान गरेको विशिष्ट उपलब्धिका रूपमा प्राप्त भएको साहित्य हो ।

३.२ लोक साहित्यका विधा

लोक साहित्य सिर्जित साहित्य वा लिखित साहित्य भन्दा भिन्न हुन्छ । साहित्यले सामान्यतः रागात्मक भाषामा व्यक्त गरिने जीवन जगतका हितकारी र कलात्मक अभिव्यक्तिहरूलाई बुझाउँछ ।^{१६} जीवनको दुःख सुख हाँसो-आँसु र कथा व्यथाको सहज स्वभाविक अभिव्यक्तिका रूपमा लोक साहित्यलाई लिइन्छ । मौखिक परम्परामा बाँचेर पनि जीवनका प्रत्येक क्षणमा गाड र खोलाहरूलाई नाध्दै उकाली र ओझ्हाली गर्दै नेपाली लोक साहित्यमा मार्मिक अनुभूतिहरू मुखरित भैरहेका हुन्छन् । लोक साहित्यलाई परिभाषा र परिचयले मात्र पुरा नभै यसलाई विधागत अध्ययनबाट पुरागरिएको पाइन्छ । त्यसैले लोक साहित्य भित्र लोककथा, लोकगीत, लोकगाथा, लोकनाटक र लोकोक्ति (उखान टुक्का गाउँखाने कथा) आदि लोकसँग सम्बन्धित साहित्य पर्दछन् ।

३.३ लोकगाथाको परिचय

लोकगाथा लोक साहित्यको उर्वर विधा हो । यो अंग्रेजीको “व्यालेड” हाराहारीमा लोकगाथा / लोककाव्य शब्द नेपालीमा प्रचलित छ । गाथाको सम्बन्ध गायन सँग छ । ऋग्वेदमा गाउँनुको अर्थमा गाथा शब्दको प्रयोग भएको छ । त्यसैले “व्यालेडको” मूल अर्थ नृत्यसँग गाडिने गीत भन्ने हो ।^{१७} यसरी हेर्दा लोकगाथा लोकसर्जनद्वारा कथिने र लोककण्ठबाटै उत्पन्न हुने हो तापनि यसले एउटा सिङ्गो आकृति लिएको हुन्छ । त्यहि आकृतिमा आउने कलात्मक गेय अभिव्यक्तिले लोक गाथाको स्वरूप निर्माण गरेको हुन्छ ।

लोकगाथा प्रकारको दृष्टिमा कथा गाथा र नाट्य गाथा हुनाका साथै गेय हुन्छन् र गेय हुनाका साथै नृत्यवाद्य सहितका पनि हुन्छन् । गाथालाई विषय वस्तुका दृष्टिमा हेर्दा खासगरी, पौराणिक, ऐतिहासिक र सामाजिक हुन्छन् । पौराणिक र ऐतिहासिकलाई देवगाथा र वीरगाथाका रूपले पनि चिनिन्छ ।

३.४ लोकगाथाका प्रकारमा पर्ने भुओगीत

लोकगाथाका रूपमा वीरगाथा भुओगीतको स्वरूप हो । यो पौराणिक इतिहासमा पाण्डव र कौरवको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि यसमा मुख्य गाथाको रूपमा आएको छ । द्वापरयुगमा राज्य प्राप्तिका लागि

१४. कृष्णप्रसाद पराजुली ‘नेपाली लोकगीतको आलोक’, बीणा प्रकाशन, काठमाडौँ : २०५६, पृ. २६ ।

१५. मोतीलाल पराजुली, लोक संस्कृति, वर्ष ४ अङ्क १, पूर्णाङ्क ६, २०६५/६६ पृ. १ ।

१६. जीवेन्द्र देव गिरी, नेपाली लोक साहित्यमा जनजीवन, एकता प्रकाशन २०६७, पृ. ८ ।

१७. गिरी पूर्ववत्, पृ. १४ ।

भाइ भाइ बिच लडाई भएको र लडाइबाट कौरवपक्षको हार र पाण्डव पक्षको जित भई विजयोत्सव मनाउने सिलसिलामा भुओगीतको सुरुवात भएको मानिन्छ। वीरता, शाहस तथा उत्सर्गको भावना सरल र चोखो हृदय एवम् युद्ध प्रियता इतिहासका प्राचीन पन्नाहरू देखि नै चर्चित हुँदै आएको छ। रणभूमिबाट भाग्न सङ्ग्रामबाट डराउन युद्ध सामर्थ्य वा युद्धकलाको प्रदर्शन तथा यथेष्ट नाचगानद्वारा आस्वादित मनोरञ्जनका साथ आयोजना गर्ने विशेष चाड हो। युद्धको कला कौशल शाहस र वीरताको लडाईमा प्रयोग गरिने हातहतियार ढालतरबारको हान्ने तरिका र छेक्ने तरिकाको तालिमका झलकहरू भुओगीतमा पाइने र बाद्यबादनको तालमा नाचिने हुँदा लोक साहित्यमा भुओको स्थान महत्त्वपूर्ण रहेको मानिन्छ। यसरी गाथाको रूपमा वीरगाथा अंगालेको पाइन्छ।

३.५ भुओगीतको परिचय

भुओ महाभारतको युद्धको झलकका रूपमा लिइएको नृत्य गीत हो। वीररसमा आधारित लोकगीत र लोकगाथालाई बढी रूचाइएको पाइन्छ। त्यसैले वीरहरूकै शौर्य र पराक्रमको वर्णन गरी कथिएका र ऐतिहासिक घटनाको रूपमा भुओगीतलाई लिइन्छ।^{१९} भुओ तिथिका आधारमा मनाइने भुओ, भुवो आवसरिक उत्सव गीत चाँड खेल वा पर्वको रूपमा खेलीने खेल हो।^{२०} भुओलाई अध्ययताहरूले आ-आफ्नै शैलीमा अध्ययन र विश्लेषण गरेका छन्। भुओको उत्पत्ति, खेल्ने शैली, विसर्जनलाई अध्ययनको मुख्य विषय बनाएका छन्।

३.६ भुओगीतको परिभाषा

भुओगीतको परिभाषालाई हेर्दा हालसम्ममा अध्ययताहरूबाट यसको स्पष्ट रूपमा परिभाषा बनेको पाइँदैन। अध्ययताहरूले भुओको आ-आफ्नै शैलीले अर्थ्याएका छन्। कसैले यसलाई भूत भनेका छन् भने कसैले पौराणिक गाथाका रूपमा लिएका छन्। ती परिभाषाहरूलाई यसरी देखाउन सकिन्छ।

जयराज पन्तका अनुसार अति प्रद्विप्त अग्नि ज्वालालाई डोटेली भाषिकामा भो भनिन्छ र त्यही भो सहित गाइने गीत र अभिनयको संयुक्त रूप भुओगीत हो (२०६४ पृ. १) डोटेली भो पर्वका गीत र गाथाहरू :

नेपाली वृहत शब्दकोशमा भुओ (ना) १ पुसे औँसीको रातमा स्त्री पुरुषद्वारा नाचगान गरेर मनाइने एक चाड

२) प्राचीन कालका लोकनाट्यमा प्रयोग हुने गीतको नाम भनी परिभाषित गरिएको छ। प्रज्ञा प्रतिष्ठान काठमाडौँ : २०६७ पृ. ९४।

काली-कर्णाली खण्डमा तिथिका आधारमा मनाइने भुओ, भूवो आवसरिक उत्सव, गीत, चाड खेल वा पर्व मध्ये यसलाई मानिएको कुरा रत्नाकार देवकोटाले लोक संस्कृति, अर्धवार्षिक पत्रिकामा उल्लेख गरेका छन्

(वर्ष ४, अङ्क १ पूर्णाङ्क ६, २०६५/६६, पृ. १६)

पूर्णप्रकाश 'यात्री' का अनुसार भुओ खेल्दा पौषी औँसीका दिन मिर्मिरे विहानीमा प्रत्येक घरका लोग्ने मानिसहरू हात हातमा राँको, दियालो लिएर भुओ जगाउँछन् र द्वितीयाको दिनदेखि लगातार पाँच दिनसम्म मान्यजनका घरघरमा गएर भुओ खेल्दछन्। भुओ खेल्दै प्रत्येक खेलाडीहरू बाजाकै तालमा ताल मिलाएर, तरबार, खुकुरी इत्यादि लिएर साहसिलो पनको परिचय दिँदै वीरत्व प्रदर्शनको अभिनय गर्दै उत्साह र उमङ्गका साथ कदम-कदम मिलाएर नाच्छन् भनेर "भेरी लोक साहित्यमा" उल्लेख गरेका छन् २०४१, १।

१९. जयराज पन्त, **डोटेली भो पर्वका गीत र गाथाहरू**, वाङ्मय प्रकाशन २०६४, पृ. १०।

२०. रत्नाकार देवकोटा, **लोकसंस्कृति**, अर्धवार्षिक पत्रिका वर्ष ४, अङ्क १, पूर्णाङ्क ६, २०६५/६६, पृ. १६।

कर्णाली लोकसंस्कृतिको अध्ययन गर्ने क्रममा कर्णाली अञ्चल मुगु जिल्लामा तन्नेरीहरू मिलेर मंसिर औसीको रातमा भुओ भन्ने खेल खेल्दछन् भन्ने मत प्रदीप रिमालले उल्लेख गरेका छन् । २०२८ पृ. २९ ।

कालीभक्त पन्तले 'हाम्रो सांस्कृतिक इतिहास' मा भुओ भनेको भूत हो । उनले आफ्नो अध्ययनमा पहाडीयाहरूलाई यो थाहा थिएन कि दिल्लो जित्न आउने चाहिँ मुसलमान हुन खाली हस्तिनापुरमा भुओ आएर राजा रानी, गाई, मानिस सबै खायो रे उ पनि खायो भन्ने कुराबाट भुओ भूत हो भनेका छन् २०४३, पृ. २३१ ।

हितराज जोशीले बभाडी संस्कृतिमा भुओगीतको अध्ययन एम. ए. को शोधपत्रमा बभाडको बोलीमा भुओलाई भस्सो, भुवो तथा भस्सी भन्दछन् भनेर आफ्नो अभिमत राखेका छन् २०६१ ।

यसरी विभिन्न परिभाषाहरूबाट भुओगीतको एउटै परिभाषा बनी सकेको छैन । यो केवल मौखिक अभिव्यक्तिका आधारबाट परिभाषित गरिएको पाइन्छ ।

३.७ भुओगीतको उत्पत्ति

भुओ पौराणिक गाथाका रूपमा मानिएको छ । अधि द्वापरयुगमा कौरव पक्ष र पाण्डव पक्ष विचको युद्धलाई लिएर निर्मित गाथालाई भुओगीत अथवा भुओ गाथा भनिन्छ । यस गाथालाई सुदूर पश्चिम र मध्य पश्चिमका जिल्लाहरूमा पौष कृष्णपक्षको औसीका दिनदेखि खेल्ने गरिन्छ । यसरी हरेक वर्षको पौष महिनाको दिनमा मुढाहरू बालेर आगाको ज्योतिबाट उत्पन्न भएको भुवालाई भुओ भनिने हुँदा यसको नाम भुओरहेको हो भन्ने अभिमत जयराज पन्तले दिएका छन् ।

३.८ भुओगीतका विशेषताहरू

परम्परादेखि मनाइदै आएको भुओ बभाडी संस्कृतिभित्रको महत्वपूर्ण सामाजिक सम्पत्ति हो । भुओ बभाडमा मात्र नभई सुदूर पश्चिम र मध्य पश्चिमका जिल्लाहरूमा पनि मनाइदै आएको पाइन्छ । यसलाई सबै ठाउँका मानिसले एकै किसिमले हेर्ने र मान्ने गरेको देखिँदैन । कसैले डरलाग्दो भूतको रूपमा मनाइराखेका छन् भने कसैले पुरुषवर्गको रत्यौली तथा अश्लील लोक साहित्यको नमुना मानेका छन् । भूत प्रेतादि भगाउनका लागि गाइनु, सहकाल निम्त्याउन गाइनु आदि औचित्य तथा विशेषता ठहरिन्छन् भने श्रुतिमाधुर्य नहुनु लालित्यपूर्ण भाषाको अभाव हुनु, सौष्ठवत्व तथा शाब्दिक मीठास पनि कम हुनु आदि यसका प्रमुख विशेषता भए तापनि मुख्य रूपमा निम्नानुसार किसिमका विशेषता भुओगीतमा रहेको पाइन्छ ।

३.८.१ मौलिकता

लोकगीतहरू समाजमा हस्तान्तरित हुँदै आएका छन् तर कुनै पनि व्यक्तिले लोकगीत गाउँदा त्यसलाई आफ्नै ठानेर मौलिकता समेत थपेर अभिव्यक्त गर्दछन् ।^{२१} लोक साहित्य र यसका विधा उपविधाहरूको मुख्य विशेषता तथा पहिचान भन्नु नै उल्लिखित अभिव्यक्तिमा व्यक्त मौलिकता हो । बभाडी भुओगीतमा यस्तो मौलिकता अवस्य पाइन्छ । अन्य क्षेत्र (जस्तै भेरी, कर्णाली) का भुओगीत र त्यहाँको भुओगीतमा फरक पाइनु यही मौलिकताको कारणले गर्दा हो । बभाडकै पनि विभिन्न क्षेत्रहरूमा गाइने र नाच्ने शैलीमा न्युन रूपमा भए पनि केही भिन्नता देखिन्छ । विभिन्न स्वर लहरीमा गाउनु, वाद्य, नृत्य-गायनको साहचर्य देखिनु, खेलमा राम्रो जान्ने अर्थात् सिपालु व्यक्तिलाई अधि लगाएर अरू कम जान्ने वा सिकारूलाई पछि लगाई सिपालुले गाएको, नाँचेको जस्तै गरी गाउने नाच्ने अभ्यास गर्दै र गराउन लगाउँदै कला तथा सीपलाई पिढीगत रूपले हस्तान्तरण गर्नु आदि बभाडी भुओगीतका मौलिकता हुन् ।

२१. चूणामणि बन्धु, नेपाली लोक साहित्य, (काठमाडौँ : एकता बुक्स डिस्ट्रिब्युटर्स प्रा.लि., २०५८) पृ. ११५ ।

३.८.२ लयात्मकता र गेयात्मकता

भुओगीतामा आफ्नै प्रकारको लयात्मकता र गेयात्मकता पनि पाइन्छ । यसैले यी गीतहरूले लोकप्रियता प्राप्त गरेका छन् । कुनैपनि विषयमा वस्तु प्रति आनन्दातिरेक प्राप्त गरी तन्मय बनी क्षणिक नै किन नहोस् चित्त वृत्ति लीन गराउनु नै लय हो ।^{२२} यी भुओगीतमा लय अर्न्तनिहित भएकोले लयात्मकतामा बग्नु यिनीहरूको विशेषता हो । हरेक गीतको आफ्नै ढङ्गको लय अथवा भाका पाइन्छ ।

यस्तै भुओगीतका गेयात्मकता पनि छ । गीतका हरेक पङ्क्तिहरू विशेष किसिमको आरोह र अवरोहको ध्वन्यात्मक भाषामा अय्याउने अर्थात् गाउने गरिन्छन् । गीत मन र जीवनको साथी हो । हरेक दुःख सुखमा घाम-छाँयामा छहारी र विसौनीमा, गति र घुम्तीमा यो गुञ्जन्छ अनि हृदय, सरलता र स्वर लहरीमा मूर्त भइदिन्छ । जीवनका केसा केसामा गीत ढालिन्छ, लहरिन्छन र उज्यालो छर्छन् । वास्तवमा भुओगीतहरू स्वरलहरीमा मूर्त बनेर गाइने भएकाले यिनीहरू गेयात्मक बनेका छन् । त्यसैले भुओगीतले लयात्मक र गेयात्मकतामा पनि आफ्नै विशेषता बोकेको पाइन्छ ।

३.८.३ वाद्यनृत्य सँगको साहचर्य

भुओ खेल भनेको वास्तवमा वाद्य-नृत्य र गायनको आपसी साहचर्य भएको खेल हो । साहचर्य हुनु नै यसको महत्त्व रहेको छ । यहाँ प्रस्तुत गरिएका भुओगीतहरू मध्ये कुनै वाद्यनृत्यका साथ प्रस्तुत गरिन्छन् भने कुनै नृत्यमा मात्र प्रस्तुत हुने गीतहरू छन् । प्रमुख भुओगीतका रूपमा आउने भस्सीगीहरूले वाद्य र नृत्यसँगको साहचर्यता राम्ररी देखाउँछन् । गोल तथा वृत्ताकार घेरामा उभिएका खेलाडीहरू वाद्यका तालमा र गीतका आरोह अवरोह अनुसार पाइला मिलाउँदै ढाल, तरवारलाई खेलाउँदै यथोचित अभिनयका साथ नाचिरहेका हुन्छन । नृत्यको प्रस्तुति गीतको गति तथा भाका र वाजाको ताल गति अनुसार पहिले विस्तारै र अन्ततिर छिटो छिटो गरेर अभिनयात्मक कौशलताका साथ गरिन्छ । यसैगरी सान्दर्भिक भुओगीतमा वाद्यको प्रस्तुति नभई गीत र नृत्यको मात्र साहचर्य देखिन्छ । गीतलाई अलग राखेर खेलीने चालीखेलहरूमा वाद्यनृत्यको साहचर्यपूर्ण रूपले भएको पाइन्छ । गीत, वाद्य र नृत्य तथा गीत र नृत्य अनी वाद्य र नृत्य जे जस्तो प्रस्तुति भए पनि यिनीहरूको आपसी साहचर्य देखिनु भुओगीतको अति महत्त्वपूर्ण विशेषता मान्न सकिन्छ ।

३.८.४ सामूहिकता

भुओगीतको अर्को महत्त्वपूर्ण विशेषता सामूहिकता पनि हो । यो १/२ जनाले खेल्न त्यति रमाइलो र सान्दर्भिक मानिँदैन । यसमा गाउँघरका सम्पूर्ण युवा, तन्नेरी र बुढापाकाको सहभागिता आवश्यक हुन्छ । सानो, ठूलो, वल्लो, पल्लो, तेरो, मेरो, जान्ने नजान्ने भन्ने कुरा रहँदैन । प्रमुख रूपमा यसमा पुरुषहरूको सहभागितालाई लिइन्छ भने महिलाहरू दर्शकका रूपमा रहन्छन् । भुओगीतमा गाइने बजाउनेहरूको पनि समान सामूहिकता रहेको पाइन्छ ।

३.८.५ समयावधि

भुओ खेल्ने, गाउने तथा नृत्य गरेर मनाइने समय पनि सबै ठाउँको एउटै छैन । भेरी क्षेत्रमा प्रायः दशै र तिहारबिचको समयमा खेलीने कुरालाई यात्री यसरी भन्दछन् । “शरदकालीन नवरात्रको समाप्तिपछि तिहारका माझ कुनै रात अधिकांश नागरिकका माझमा यो खेल निर्धक्कसीत खेलिन्छ ।”^{२३} दैलेखतिर लक्ष्मीपूजाको अघिल्लो दिन देखि खेलिन्छ । यसैगरी कृष्णप्रसाद पराजुली, धर्मराज थापा, हंसपुरे सुवेदी, जयराज पन्त, रत्नाकार देवकोटा र कालीभक्त पन्तले यो खेलीने समय पुसे औसीको रात हो भन्ने परम्परालाई देखाउँछन् । यो मनाइने समयावधिलाई एक रात मात्र मानिएको छ । बभाङमा मनाइने भुओ

२२. हंसपुरे सुवेदी, नेपाली लोकपद्य परिचय विवेचना, (ने.रा.प्र.प., २०६०) पृ. ४९ ।

२३. ऐजन्, पन्त ।

२३. ऐजन्, पन्त ।

पुसे औसीदेखि नै हो र यसलाई उक्त दिनदेखि सुरू गरेर ७/९ अथवा सो भन्दा बढी दिनको समयसम्म मनाइने गरिन्छ ।

३.८.६ सहभागिता

भुओ पुरुषप्रधान खेल हो । यसमा भागलिने पनि पुरुष मात्र हुन्छन् । नारीवर्गको यसमा सहभागिता देखिदैन । लोकगीतमा नारीपुरुषको साझा सम्बन्ध मिलोमतोका आधारमा एकल, दोहोरी चल्दछ भने भुओगीतमा त्यस्तो महिलापुरुषको सहभागिता भएको देखिदैन । नारीहरू दर्शकका रूपमा मात्र उपस्थित हुने गर्दछन् ।

३.८ भुओगीतमा आख्यान तत्त्व

भुओगीतमा आख्यान सवल वा कमजोर दुवै किसिमका पाइन्छन् । सङ्कलित भुओगीतको आख्यान निम्नानुसार रहेको पाइन्छ ।

३.८.१ विषयवस्तु

भुओगीतको विषयवस्तुलाई केलाउने हो भने पौराणिक, ऐतिहासिक र सामाजिक गरी तीनकिसिमका विषयवस्तु भेटिन्छन् । गीतले अँगालेका विषयवस्तुमा भुओलाई विजयोत्सवका रूपमा देवता तथा स्वयं पाण्डवहरूले नै मनाएको कुरा उल्लेख छ । पौराणिक कालमा महाभारतको युद्ध हुनु, त्यो युद्ध गर्ने पाण्डव र कौरवहरूको उत्पत्तिकथालाई समेत गीतले आफ्नो वर्णनीय विषय बनाउनु, युद्ध विजेता पाण्डवहरूले आपसी सरसल्लाह गरी भुओ मनाउने उपयुक्त समय छाननु, त्यस समयमा भुओलाई पर्वको रूपमा के कसरी मनाइने हो सो कुराको सरसल्लाह गर्नु आदि यस गीतका विषयवस्तु मानिन्छन् ।

यसैगरी भुओगीत भित्र कौरवहरूले छलफलद्वारा पाण्डवहरूमाथि गरेको अन्याय तथा अत्याचार पाण्डवले बुझे पनि सहेको देखाउनु, सत्ता तथा राजनीतिको कुशल ढङ्गको प्रयोगलाई देखाउनु, वीरहरूको धर्म-युद्ध र कौशल देखाउनु, सानाले ठूलाको आदर सत्कार गर्नु, तथा सानाले ठूलालाई माया गर्नु पछि भन्ने आदर्श देखाउनु संगीत हुन जस्ता कुराहरूपनि भुओगीतका विषयवस्तु मानिन्छन् ।

३.८.२ कथावस्तु

द्वापरयुगमा भारतको हस्तिनापुर नगरलाई पाण्डव र धृतराष्ट्रको जन्म थलो मानिएको पाइन्छ । पाण्डव धृतराष्ट्र दुइभाइ हुन । पाण्डव की दुई वटा रानी थिए । जेठीको नाम कुन्ता र कान्छीको नाम मान्द्री थियो । पाण्डव रोगी थिए र उनीबाट बच्चा नहुने स्थिति भएको हुँदा कुन्ताले स्वर्गका राज धर्मराजलाई बोलाइन् र उनीबाट युधिष्ठिरको जन्म भयो । उनैको नाम धर्मराज भनियो । त्यसपछि वायुलाई बोलाइन र वायुका अंशबाट गदाधारी भीमसेनको जन्म भयो । त्यसैगरी इन्द्रजी बोलाइन उनीबाट धनुधारी अर्जुनको जन्म भयो । कान्छी मान्द्रीले पनि अश्विनि कुमारलाई बोलाइन र उनीबाट नकुल र सहदेवको जन्म भयो ।

धृतराष्ट्र अन्धा थिए । उनकी रानीको नाम मैता (गान्धरी) थियो । यिनीबाट बच्चा नजन्मेको हुँदा छोराछोरी केही थिएनन् । यिनको पेटमा रगतको डल्लो र त्यो डल्लोमा दानवको चोला थियो । पछि त्यो रगत बाहिर आइ फुट्यो र सय कौरवको जन्म भयो । त्यसपछि कौरव र पाण्डवको राज्यका लागि झगडा हुन गयो र कौरवले कपटीपासा खेल्ने आयोजनामा बाजी थाप्यो । त्यो बाजीमा पाण्डवले राज्य हार्नु पर्यो र कौरवले राज्य संचालन गर्नु पर्यो । त्यसपछि पाण्डवले बाह्र वर्ष वनबाँस र एकवर्ष गुप्तवास गर्नु पर्यो । पाण्डवले आफ्नो बोलकबुल पुरागरी फर्केपछि कौरवले राज्य छोडन मानेनन् र लडाईं गर्नु पर्यो । हातहातमा ढालतरबार समाती लडाईं सुरू भयो । पाण्डवको जित भयो र कौरवको नास भयो ।

यही उपलक्ष्यमा जेठा युधिष्ठिरले आफ्ना चारैभाईलाई बोलाए र युद्धमा हाम्रो जित भयो त्यसैको सम्झनामा युद्ध खेल खेली, पर्वमनाउँ र मनुस्यलाई पनि सिकाउँ भनी नरलोकमा आई भुओ खेल्ने परम्परा बनाएको कुरा उल्लेख गरिएको पाइन्छ । पछि त्यही भुओ विभिन्न रूपधारण गरी ठाउँ ठाउँ वस्तै

परम्परा बसाल्दै नेपालको सुदूर पश्चिम र मध्य पश्चिमका जिल्लाहरूमा खेल्ने परम्परा रहेको पाइन्छ । त्यही परम्परालाई भुओ खेल्ने ठाउँमा बालाबुढा तन्नेरीहरू मिली ढालतरबार समाती बाजागाजाका साथ खेल्ने गरेको पाइन्छ । यही नै भुओगीतको कथा वस्तु हो ।

३.६.३ भुओखेलको प्रदर्शन विधि

द्वापरयुगमा राज्य प्राप्ति लागि भाइ भाई बिच भएको लडाई र सो लडाईबाट कौरव पक्षको हार र पाण्डव पक्षको जित भई विजयोत्सव मनाउने सिलसिलामा भुओगीतको उत्पत्ति र विकास भएको हो । मुख्य तथा कुनशब्दले मेल खान्छ भनि विचार गर्दा पक्ष तिथि बार नक्षत्र योग तथा महिनाका आधारमा निर्धारित पूण्यकाल भनि तिथिलाई समेत किटनगरी परिभाषा लगायतले यस खण्डमा मनाइने भुओ खास तिथि ठाउँ अनुसार फरकफरक भएता पनि आखिरमा तिथिकै आधारमा मनाइने हुँदा यसलाई एउटा पर्वको रूपमा मानिएको पाइन्छ ।^{२४} यो खेल सुरु हुनु भन्दा २/४ दिन अगाडी गाउँका मानिसहरू भेला भएर सरसल्लाह गरी गाउँमा सुतक र जुठो के छ त्यसको आधारमा भुओ खेल्ने निर्णय हुन्छ । यसरी भुओ खेल्दा दोमासे हुनु हुँदैन यदि त्यस्तो भयो भने छिट्टै नै विसर्जन गरिन्छ ।

भुओ स्थापना हुँदाको दिनमा नाइकले विहान भुओ खेल्ने ठाउँमा आई विधिपूर्वक भुओखाडोको पूजा गरी मुढो सल्काउने र अरू भस्सेराहरूले आ-आफ्नो घरबाट जतिजना पुरुष छन् त्यतिवटा राँको बनाई भुआ खाडोमा उपस्थिति हुन्छन् । मुढो सल्काई सकेपछि भुओको विधि अनुसार गुरुले भुआको सुरूवातीको पहिलो चरणमा भनिने माडा गाइदिन्छन् । जस्लाई चाँचडी भनिन्छ । त्यो भनिसकेपछि सबै भस्याराहरू गोलघेरामा एक अर्काको हात समाति २/४ फेरा भुआखाडोमा घुमेर राँको सल्काई त्यसबाट १ आधा किलोमिटर टाढा राँको सेलाइन्छ, जस्लाई राँको ठोस्नु पनि भनिन्छ । त्यसपछि राँको सेलाई सकेपछि त्यहाँबाट फर्किदा प्रत्येकले हरियो तेरपालो वा लट्टी समाती अधिकै जस्तै भुआका माडा र अश्लील शब्दहरू गाउँदै मुढोबालेको ठाउँमा आइपुग्छन् र त्यहाँ पुगी सकेपछि भुआखाडो पूजाको प्रसाद बाडी चुँडी खाई द्वितीयाको दिनमा पहिला भुओ कहाँ कस्लाई सुनाउने र त्यो दिन सबैले छिटो भुआखाडोमा उपस्थित हुने निर्णय गरी सबै आ-आफ्नो घरमा जान्छन् ।

औँसीको दोस्रो दिन पडेवाका दिनमा सबैले आ-आफ्ना ढाल तरबार धोइ पखाली, रड रोगन लगाउने काम गर्दछन् भने कसैले काठका वाङ्गा टिङ्गा हाँगाको तरबार बनाउँछन् । द्वितीयाको दिनमा सबैले आ-आफ्नो घरमा मिठामिठा परिकारहरू बनाउन्छन् मास चामलको बटुक, मासको अरू परिकार र चिउडी पिठायो पिस्नेकाम गर्दछन् । त्यो दिन नै भुओको महत्वपूर्ण दिन भएकोले गाउँघरमा बल्ला पल्ला घरबाट मान्यजनहरूबाट चिउडी पिठायो पहिरने काम हुन्छ । त्यसपछि खाना खाएर भुआखाडोमा जान्छन् त्यहाँ ठालुमुखिया, रजवार, नाइक, धामी, जान्ने, सुन्ने, भद्र-भलादमीहरूलाई एक आपसमा पिठायो पहिरने काम गरिन्छ र सबैले यो प्रक्रिया दोहोर्‍याइ सकेपछि भुओको उठान गरिन्छ । बाजाबजाउनेले बाजा बजाउछन् र माडा भन्ने गुरुहरूको पनि छनौट हुन्छन् । बाला बुढा आ-आफ्नो उमेरसमूह मिलाई पहिले चाचडी गाइन्छ र भुओ सुरूवातको गीतगाई, देवी देवतालाई सुनाउन जान्छन् । जस्तै गर्दा देवतालाई भुओले कुनै किसिमको चोट पटक नलागोस भनेर पहिलो दिन देवी देवतालाई सुनाउने जनविश्वास रहि आएको पाइन्छ ।

यसरी भुओ सुनाइन्छ र दोस्रो दिन बल्लो गाउँ पल्लोगाउँ सुनाउँदै आर्थिक सङ्कलन गर्दै जान्छन् । टाढा जानुपरे जानेठाउँमा द्वितीयको दिनमा पिठायो दिइन्छ र त्यसपछि मात्र त्यो गाउँमा जान्छन् मानमर्यादा गरिन्छ । यदि पिठायो नदी गएमा भुओ आएको गएको कुनै वास्ता गरिँदैन । यसरी ७/८ दिनसम्म खेलेर अन्तिमको दिनमा भुआखाडोमा बोका काटिन्छ । ढाल तरबारको पुजा गरी बल्ला पल्ला गाउँका इस्ट मित्रलाई मिठाई दिँदै भुओ विसर्जन गरिन्छ ।

२४. ऐजन पूर्ववत् देवकोटा ।

२४. ऐजन पूर्ववत् देवकोटा ।

३.६.४ पात्र

कथाको स्थापनाकलामा पात्रहरूले यस्तो स्तम्भका रूपमा भूमिका खेल्छन् जसबाट कथाको संरचना तयार हुन्छ। पात्रहरूले नै कथालाई उर्जा प्रदान गर्ने भएकोले यो अड्बिना कथाको संरचनाको कल्पना नै गर्न सकिदैन।^{२५} जुनसुकै कथामा कथाकारले मानव र मानवेतर प्राणीका रूपमा पात्रलाई उभ्याई कथाको संरचना निर्माण गरिएको हुन्छ। त्यस्तै भुओगीतमा मानव पात्रको रूपमा मुख्य गरेर माडा भन्ने गुरु नै मुख्य पात्र मानिन्छन्। गुरुको नीतिनिर्देशन अनुसार ढोली (बाजाबजाउने) ले बाजाबजाइरहेको हुन्छ। चाली खेलमा जवगुरुले निर्देशन दिन्छन् तब त्यही अनुसारको बाजा बजाउँछ। त्यसैले यो सहायक पात्रका रूपमा आएको छ। त्यसैगरी अरू भस्सी रे भस्सी भन्ने मान्छे पनि गुरुको निर्देशन अनुसार चलेका हुन्छन्। यसरी भुओगीतमा गुरु, बाजाबजाउने र युवा तन्नेरीहरू त्यसैगरी दर्शकका रूपमा महिलालाई यसका पात्र मानिन्छन्।

३.६.५ परिवेश

पात्र वा चरित्रले कार्य व्यापार गर्ने स्थान, समय र वातावरण अथवा घटनाहरू घटितहुने वस्तु जगतलाई परिवेश भनिन्छ। महाभारत कालिन युद्ध जन्य परिवेशको चित्रण यस गाथामा पाइन्छ। भुओगाथा मित्रको वर्णित परिवेश नै आन्तरिक परिवेश भन्न सकिन्छ। भुओगीत गाइदा वर्णित हुने महाभारतका पात्रहरू तिनीहरूको क्रियाकलाप र स्थानको चित्रण यसमित्र रहेको हुन्छ। भुओ गाथा पौराणिक कालबाटै सुरू भएको हो। विजयोत्सवको खुसीयालीमा मनाइदै आएको भुओगीत हरेक वर्षको पौष कृष्ण पक्षको औसीको दिनदेखि ५/७ दिनसम्म खेल्ने गरिन्छ। यो खेल सबैको पायक पर्ने, धेरै मानिस अटाउन सक्ने र दर्शकहरूले पनि सजिलै सँग देख्न सकिने ठाउँमा खेलिन्छ। यो खेल्ने ठाउँलाई भुआखाडो भनिन्छ। भुआखाडो गाउँको नाइकेको घर नजिकैको गरो वा सार्वजनिक ठाउँलाई मानिएको हुन्छ। खेलाडीहरूले आ-आफ्नो हातमा ढालतरवार समाती विहान १०/११ बजेदेखि साँझ ८/९ बजेसम्म भुओखेल्ने गर्दछन्। भुओ गाउँ गाउँमा माग्न गएको बेला जुनगाउँमा भुओ सुनाइन्छ। त्यहाँ भुओ खेल्ने ठाँउ, घरको आँगन वारी सरसफाई गरी भस्सेराहरूलाई भुओखेल्न रोकतोका (मनाही) गरिदैन, आफू खुसी गरा आँगनमा खेल्ने गरिन्छ। भुओगीत पुरुष नृत्य भएकोले महिलाहरू दर्शकका रूपमा उपस्थित हुन्छन्। यसको साथै गाउँघरमा सबै मानिसहरूको समान सहभागी भई मनोरञ्जनात्मक र आर्थिक आयआर्जन गर्न समेत भुओ खेल खेलिन्छ। भुओगीतमा बाजाको धुन र नृत्यलाई पनि बाह्य परिवेश मान्न सकिन्छ।

३.६.६ द्वन्द्व

दुईवा दुईभन्दा बढी विपरित चिन्तन विचको संघर्षलाई द्वन्द्व भनिन्छ। परम्परा विरोधी दुई व्यक्ति वा परिस्थितिका विचमा अन्तरसंघर्ष नै मुख्य द्वन्द्वको रूपमा लिइन्छ।^{२६} सामान्यतया दुई विरोधी शक्तिहरू विचको टकरावबाट भुओको सृजना भएको छ। कौरव र पाण्डव पक्षहरूमा जीतहारको द्वन्द्व नै भुओको द्वन्द्व मानिन्छ। पाण्डवले राज्य प्राप्तिका निम्ति गरेको बाह्र वर्ष वनवासलाई र कौरवले हारेको राज्य हानथापबाट चलेको अन्तरसंघर्ष मुख्य द्वन्द्वका रूपमा देखिन्छ भने नृत्य स्थलमा ढाल र तरवारको साधनबाट भुओ खेल हान्ने र छेक्ने कार्यद्वारा द्वन्द्वको प्रत्यक्ष अभिनय गरेको पाइन्छ। यसबाट भुओखेलमा द्वन्द्वविधान सशक्त छ भन्ने स्पष्ट हुन्छ।

३.६.७ उद्देश्य

पौराणिक, ऐतिहासिक तथा धार्मिक परम्परालाई जोगाउनु, संस्कृतिको पहिचान गराउनु र लोक मनोरञ्जन गर्ने उद्देश्यको लागि निर्माण भएको पाइन्छ। आर्थिक आय आर्जन गरेर कुनै भौतिक

२५. दयाराम श्रेष्ठ, नेपाली कथा भाग चार, साझा प्रकाशन २०५६ पृ. १०।

२६. खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल, कविता सिद्धान्त र नेपाली कविताको इतिहास, ने.रा.प्र. २०६०, पृ. ८३।

संरचनाहरू निर्माण गर्नु भुओगीतको उद्देश्य हो । भुओगीत पौष महिनामा दिनहरू पनि छोटो र मानिसलाई काम गर्नु केही नपर्ने हुँदा दिनहरू विताउन गाढो भइरहेको हुन्छ । गाउँ घरमा सामाजिक संरचनाको निर्माण गर्नु पर्ने हुँदा युवा तन्नेरी जान्ने सुन्नेहरूले पैसा बटुल्ने माध्यमका रूपमा भुओ खेल्ने भन्ने निर्णय गरी चन्दा सङ्कलन गर्ने गरिन्छ । गाउँघरमा साना तिना भै भगडाबाट टाढिएका दाजुभाइलाई पनि मेलमिलाप गरी सँगै हिँड्ने, खाने, बस्ने, आदि क्रियाकलापलाई पनि नजिकता ल्याउने एकता बनाउने संगठित बन्ने काम पनि भुओगीतले गर्दछ । यही नै भुओगीतको उद्देश्य मानिन्छ ।

३.६.८ भाषा

भुओगीतमा नेपाली भाषा परिवारको ओरपश्चिममा भाषाको बभाडी उपभाषिकाको प्रयोग पाइन्छ । खासगरी सबै गीतहरूमा नेपाली भाषाको प्रचीन रूप भेटिन्छ । लोक साहित्य अशिक्षित ग्रामीण जनजीवनको मौखिक परम्परामा हुर्केको साहित्य हो । यसका हरेक विधामा ग्रामीणपन देखिनु स्वभाविकै पनि हो । यही स्वभाविकता भुओगीत भित्र पनि पाइन्छ । लोक साहित्यले लोक स्तरीय अभिव्यक्तिको माग गर्दछ । प्राचीन समाजका मानिसहरूको मनस्पटलमा उब्जिएका भावनाको प्रस्तुतिको माध्यम बनेको भुओगीत भित्रका भाषिक पद पदावली सरल छन्, सरल भैकन मार्मिक छन् र सहज भैकन पनि केही जटिल जस्ता पनि छन् । यसरी भुओगीतमा बभाडी भाषाको अतिनै प्रयोग रहेको पाइन्छ ।

३.६.९ शैली

लोकगीतको अभिव्यक्ति गर्ने ढङ्गलाई शैली भनिन्छ, भाषिक एकाइको सौर्त्य विच समुच्च र भाषा एव. विषयका दृष्टिबाट विचलन युक्त रचनाकारको विशिष्ट संरचना प्रकार वा अभिव्यक्तिलाई शैली भनिन्छ ।^{१७} भुओ दाँया हातमा तरबार र बायाँ हातमा ढाल समातेर खुट्टाको चाल र बाजाको ताल मिलाएर खेल्छ । भाडा भन्ने व्यक्ति सेतो दौरा सुरूवाल, कोट, टोपी र कपालमा सेतो पगरी गुथी चिटिक्क परेका हुन्छन् भने अरू केटा युवाहरू सबैले नयाँ नयाँ आफू खुसीका पोशाक लगाएर भुओ खेल्ने गर्दछन् । यस ठाउँमा पोशाकको त्यति बाध्यता गरिदैन हुनेहरूले ढाल तरबार लिएर भुओ खेल्दछन् भने कसैले भएर पनि लिदैनन् । भुओ खेल्दा बाजाको र गुरुको निर्देशन अनुसार बाहिर भित्र फर्की दायाँ र बायाँ हातहरूको ढाल तरबार हलुको फूर्ति साथ रमाइलो गर्दै छाती फर्काइ, दायाँ हात तीर शरीर तेर्स्याइ घुँडाहरू निहुराई अति रमाइलो साथ खेल्नु नै भुओको शैली मानिन्छ । खासगरी वीरहरूद्वारा प्रदर्शन गरिने युद्धभिनय नै यसको मूल शैली हो ।

३.६.१० सङ्गीत

नेपाली शब्दकोशका अनुसार गीत गाउँदाको लय, बाजा बजाउँदाको ताल वा सुर, गायन र वाद्यवादन गानबजान नै सङ्गीत हो ।^{१८} भुओगीत वाद्यवादनको लागि दमाई (टोली) प्रमुख मानिन्छन् । उनीहरूको ५/६ जनाको टोली रहेको हुन्छ । उनीहरूले दमाहा, टाम्को, भ्याली, सनाही र नसिङ्गो नै वाद्यवादनको साधन मानेका छन् । दमाहा ठूलो खाले बाजा हो । जुन बजाउँदा बाघको जस्तो हुङ्कार दिन्छ यो बाजाहरूको मुख्य बाजा मानिन्छ । ट्याम्को (टाम्को) दमाहा भन्दा सानो आकारको हुन्छ । यस बाजाले दमाहाको स्वरलाई सहयोग गर्दछ । भ्याली नसिङ्गो, सनाइलाई सुरबाजाका रूपमा लिइन्छन् । बाजाको सहयोगबाट नाच्ने भयाराहरूलाई नचाउने ताल र धुन निकाल्ने आदिमा सहयोग गर्दछ । ट्याम्कोले ट्याड ट्याड, भ्याम भ्यामको धुनमा वाद्यवादन गरेको मानिन्छ । गायन तर्फ एकजना मुख्य मुखार (कन्ठ) भएको व्यक्तिले सबैले सुन्ने गरी गीत (माडा) उच्चारण गरी दिन्छ र अरू भस्सेराहरूले गुरुले भनेका भाडालाई एउटै स्वर र आवाजमा अगाडि भन्दै जान्छन् र पछाडी त्यही आवाजमा भस्सी रे भस्सी भन्दै जान्छन् । यसरी नै भुओगीत सँग सम्बन्धित सगुन, भारिखेल, डेउडालाई पनि गाउँने र खेल्ने गरिन्छ ।

१७. पूर्ववत लुइटेल् २०६३, पृ. २३८ ।

१८. हेमाङ्गराज अधिकारी, नेपाली शब्दकोश, २०६६, पृ. ९६० ।

३.१० भुओगीतको अध्ययन परम्परा

नेपाली साहित्यमा भुओगीतको अध्ययन ज्यादै नगण्य रूपमा भएको पाइन्छ । मुख्य रूपमा नेपाली लोक साहित्यका विभिन्न विधाहरू मध्ये कैँ लोकगाथा अन्तर्गत पर्ने भुओ वीरगाथाको रूपमा मानिन्छ । भुओगीतको उत्पत्ति र विकास आ-आफ्नै परम्परामा बाँचेको छ । यसका आफ्नै किसिमका पृष्ठभूमिहरू छन् । हरेक वर्षको पौष कृष्ण औसीको दिनमा यसको आयोजना गरी प्रदर्शन गर्ने परम्परा पाइन्छ तापनि नेपाली साहित्यमा भुओ गीतको अध्ययनमा कमि नै देखिन्छ । यसलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिन्छ ।

१. प्रदीप रिमालले कर्णाली लोकसंस्कृति २०२८ को पृ. २२ मा कर्णाली अञ्चलका मुगु जिल्लामा तन्नेरीहरू मिलेर मङ्सीर औसीको रातमा भुओ भन्ने खेल खेलिन्छ भनेका छन् । गाउँको बिचमा राती भरो (दियालो) हातमा घुमाएर गीत गाउँदै यो खेल खेलिन्छ भनेर भुओगीतका केही अंशहरू प्रस्तुत गरेका छन् ।

२. कालीभक्त पन्तले हाम्रो सांस्कृतिक इतिहास २०२८ को पृ. २३१-३३ मा अघि यस भेकका पहाडीयाहरूलाई यो थाहा थिएन कि दिल्ली जित्न आउने चाहिँ मुसलमान हुन खाली हस्तिनापुरमा भुओ (एक भूत हो, कि पिशाच के हो) आएर राजा, रानी, गाई, मानिस-सबै खायो रे उ पनि खायो, मन्दिर पनि खायो रे आइमाई भन् कति राख्दैनन रे भन्ने हल्ला यस पहाडमा वरावर भैरहन्थे रे पछि कालान्तरमा मुसलमान त्यहाँ पनि आई अधिकार गरे पछि भाग्ने जति पूर्वतिर भागे, नभाग्ने जति बनमा गैँ खाडल खनी पुरुषहरूले आगो दन्काई दिने र स्त्रीजतिले प्रशस्त घडामा पानी भरी “भुओ” आएमा पुरुषले अगुल्लाले हान्ने र स्त्रीजतिले पानी घोट्याई दिने बुद्धिका सुर सल्लाहले बसे । त्यस बेला पुसे औसीताको जाडो पथ्र्यो, तर त्यही पनि भुओ (मसुसलमान?) आइ खैलाबैला पारेको ले ती पनि पूर्वतिर लागे । बस ? त्यसै बेलाका सम्झनामा “भुओ गीत” तयार भएको हो भन्ने कुरा उल्लेख गरेको पाइन्छ र भुओको गीतहरू केही प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ ।

३. धर्मराज थापाले, मेरो नेपाल भ्रमण (२०३२) पृ. ३८६-३९० सम्मका पृष्ठ मा गवेषणापूर्ण लोक संस्कृतिका र लोकगीत सङ्कलनका क्रममा बझाङ छान्ना खोलाको गाउँ गोठमा पौषमहिनाको द्वितीय देखि भुओ भन्ने खेल खेलिदो रहेछ भनेर उल्लेख गरेका छन् जस्मा ढाल, तरबार, सेतो जामा, पगरी, मुजुरा, धामी पुरोहित मुखिया, ढोली, ढोल, बारूद बन्दुक आदि सामग्री र पात्रहरूको उल्लेख गरेका छन् । गुरुले माणा भन्ने र अरूहरूले भस्सी दे भस्सी दे भनेर गाउँछ भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् । भुओ खेल्ने शैली बाजा बजाउने ताल र गुरुले भन्ने माडा उल्लेख गरेका छन् ।

४. पूर्ण प्रकाश नेपाल, यात्रीले २०३४ को पृ. ५६ मा भुओ पौषी औसीका दिन मिर्मिरे विहानीमा प्रत्येक घरका लोग्ने मानिसहरू हात-हातमा राँको, दियालो (स्थानीय बोलीमा चिराक) लिएर भुओ जगाउन्छन् र द्वितीयाको दिनदेखि लगातार पाँच दिनसम्म मान्यजनका घरघरमा गएर भुओ खेल्दछन् । भुओ खेल्दै प्रत्येक खेलाडीहरू बाजाकै तालमा ताल मिलाएर, तरबार खुकुरी इत्यादि लिएर साहसिलोपनको परिचय दिँदै वीरत्त्व प्रदर्शनको अभिनय गर्दै उत्साह र उमङ्गका साथ कदम कदम मिलाएर नाच्दछन् भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

५. पूर्ण प्रकाश नेपाल यात्रीले, भेरी लोक साहित्य २०४१ पृ. ३४९-३५८ पृष्ठमा भेरीको क्षेत्रमा प्रचलित भुओलाई पुरुष कठय प्रधान अश्लील साहित्यको नमुना भनेर एकातिरबाट भनेका छन् भने अर्कोतिर मनोरञ्जनको प्रतिनिधित्व गरिआएको रोचक पर्वका रूपमा भुओलाई चिनाएका छन् ।

६. धर्मराज थापा र हंसपुरे सुवेदीले, नेपाली साहित्यको विवेचना २०४१ को पृ. १७३-१७५ मा भुओ भनेको एक प्रकारको दैत्य भूत-पिचास हो र भूतले सताएको सम्झनामा गाइने गीतहरू नै भुओगीत हुन् भन्ने कुरा चर्चा गरेका छन् ।

७. कृष्णप्रसाद पराजुलीले, “नेपाली लोकगीतको आलोक” २०५७ को पृ. २०१ मा भुओ एक प्रकारको भय हटाउन गाइने र रमाइलो गरिने गीत हो । यो नेपालको मध्य पश्चिम र सुदूर पश्चिम भेकतिर प्रचलित मनोरञ्जनात्मक गीत हो । लक्ष्मीपूजाको अधिल्लो रातदेखि आयोजना गरिने यो गीत विशेष गरी पुसे औसीका रातमा नरनारीहरूले हातमा भरी (दियालो) बोकी घुमेर गाउँछन् भुओ एक किसिमको दैत्य भूतपिचासको कल्पना हो । एघाहो बाहो शताब्दीबाट यसको थालनी भएको भनेर भुओको जानकारी दिएका छन् ।

८. श्यामबहादुर खड्काले बभाङ, “किंवदन्ती र इतिहास” २०५८ का पृ. २५ मा द्वापर युगमा कौरव र पाण्डवको लडाइको स्मृतिमा र पाण्डवहरूले जितेको खुसियालीमा यो चाड मनाउने गरिन्छ । कुरुक्षेत्रको लडाई सुरु भएको दिन पौष शुक्लद्वितीया तिथि पारेर भुओखेलको सुरुवात हुन्छ । त्यसभन्दा दुई दिन अगाडि औसीमा भुओ जगाउने काम सुरु हुन्छ र भुवाखाडोमा बत्ती र राँको बालेर भुओ खेल जगाइन्छ । उक्त भुओमा पाँच पाण्डवलाई देवता मानेर पूजा गरिन्छ भन्ने कुरा मुलपाठ मात्र दिएका छन् भने उनले भुओको विस्तृत अध्ययन भने गरेको पाइँदैन ।

उमाङकर जोशीले “भुओ संक्षिप्त चिनारी” २०५९ को पृ. ३४९ मा बभाङ मा खेलीले भुओको केही फलकहरू सहित सामान्य जानकारी प्रस्तुत गरेका छन् तर विस्तृत अध्ययन भने उनले गरेका छैन

गोविन्दप्रसाद पाण्डेले, “डेउडा विगतदेखि वर्तमानसम्म” २०६० को पृ. २० मा भुओगीतलाई नृत्यप्रधान गीतका रूपमा चिनाएका छन् । यसमा भुओगीत सम्बन्धी केही परिचय दिएका छन् ।

हितराज जोशीले, “बभाङी संस्कृतिमा भुओगीतको अध्ययन” शीर्षकको शोधपत्र २०६१ मा बभाङ जिल्लाका लुयाँटा र हेमन्तवाडा क्षेत्रको भुओ सम्बन्धी अध्ययन गरेका छन् ।

मोहनराज शर्मा र खगेन्द्र प्रसाद लुइटेले “लोकवार्ता विज्ञान र लोक साहित्य” २०६३ को पृ. १३४ मा भुओको सम्बन्ध भूत सँग रहेको हुँदा यसद्वारा भूतलाई भगाइन्छ भन्ने मान्यता रहेको छ । ढाल र तरवार आदि लिएर भुओ नृत्य वा भुओ खेल वीर भावका साथ प्रस्तुत गरिन्छ तर यस क्रममा गाइने गीतमा केही अश्लीलता पनि रहेको हुन्छ भनेका छन् ।

तुलसीप्रसाद पण्डित, “सेती महाकालीका चाड पर्व र लोक साहित्य” २०६३ को पृ. ७३ मा भुओको सामान्य परिचय र पाठकहरू संकलन गरेका छन् तर भुओ सम्बन्धी वृहत जानकारी भने गरेका छैनन् ।

जयराज पन्तले, “डोटेली भो पर्वका गीत र गाथाहरू” भन्ने पुस्तक २०६४ को पृ. १ मा भुओ खास गरी वृषल क्षेत्रिय जातिका पुरुषहरूको पर्व हो । जसरी नारीहरूले घर बाहिर गएर स्वतन्त्ररूपमा मनपरी गरी मनोरञ्जन गर्ने अवसर पुत्रविवाहको जन्ती गएका दिनको राती आयोजना गरिने रतेली हो भने पुरुषहरूको चाहिँ भो पर्व हो भन्ने उखानले पनि यस कुराको सङ्केत गर्दछ भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

रत्नाकार देवकोटाले “लोकसंस्कृति अनुसन्धानमूलक अर्धवार्षिक पत्रिका” २०६६/६७ को पृ. १६-२२ मा काली कर्णाली खण्डमा मनाइने भुओ पक्ष, तिथि, वार, नक्षत्र, योग तथा मैनाको आधारमा निर्धारित पूण्यकाल भनि तिथिलाई समेत किटान गरी परिभाषा लगाएकोले यस खण्डमा मनाउने भुओ खास तिथि ठाउँ अनुसार फरक तिथि र फरक महिनामा भएपनि आरिवरी तिथिकै आधारमा मनाइने हुँदा यसलाई एउटा पर्व मान्नु उपयुक्त देखिन्छ भनेर अनुसन्धानमूलक लेखमा उल्लेख गरेका छन् ।

मानबहादुर बडुवालले, “बाजुराली संस्कृति” २०६६ मा भुओ गीतको अध्ययन शीर्षकमा शोधपत्र गरेका छन् त्यस शोधमा पनि बाजुरा जिल्लाको समग्र रूपमा अध्ययन भएको देखिँदैन ।

निष्कर्ष

लोक साहित्यको अजस्र प्रवाह युगौ युगदेखि प्रवाहित हुँदै आएको देखिन्छ । लोक साहित्यका विभिन्न विधाहरू मध्येको लोकगीत एउटा महत्त्वपूर्ण प्रचलित विधा हो । लोकगीत अन्तर्गत पर्ने भुओगीतको पौराणिक, धार्मिक, ऐतिहासिक र सामाजिक महत्त्व रहेको छ । भुओगीतको अध्ययन

परम्परालाई नियालेर हेर्दा बीसको दशकबाट सुरूवात भएको छ । भुओगीतलाई विभिन्न विद्वानहरूले सङ्कलन, अध्ययन, वर्गीकरण र विश्लेषण गर्ने काम गरेका छन् तापनि यस सम्बन्धी भएका अध्ययनलाई पूर्ण भने मान्न सकिन्न यसर्थ यसको बृहत खोज अनुसन्धान तर्फ भावी अध्ययताहरूलाई पनि अपेक्षित नै रहेकोले अध्ययन कार्य गर्नाका लागि आधार भेटाउन सहज हुने कुरा सुनिश्चित छ ।

अध्याय चार भुओगीतको सङ्कलन

४.१ पृष्ठभूमि

द्वापरयुगको अन्ततिर कौरव र पाण्डवको बिचमा भएको युद्धको परिणामस्वरूप कौरवको हार र पाण्डवको जित भयो । सो विजयमा स्वर्ग-मर्त्य दुवै लोकमा खुसियाली मनाइयो किनभने उक्त किसिमको विजयले न्याय तथा सत्यका हिमायती सबैको विजय भएको ठानिएको थियो । यसैले विजयोत्सव मनाउने कार्य सर्वप्रथम स्वर्गमा देवताहरूले गरे । त्यसपछि पाण्डवहरू स्वयंले भुओ पर्व मनाए । यो उत्सव गायन, बाद्यबादन र नृत्यका साथ रमाइलो गर्दै मनाउने भन्ने निर्णय भयो । गीतहरूको प्रस्तुति वीरतापूर्ण कार्यमा प्रशंसामा केन्द्रित भएर गरियो भने नृत्यमा जसरी युद्ध भएको थियो अर्थात् ढाल र तरबारको जे जसरी प्रयोग भएको थियो सोही ढङ्गले हातहातमा ढाल र तरबार लिई नाच्न थालियो । अनि गीत र नृत्यमा सुहाउँदो बाद्य बादन पनि गरियो भन्ने सामाजिक मान्यता छ । यस्तै गरी पाण्डवहरूले आफू सत्यको बाटामा हिडेकाले विजय भएको सन्देश दिन र सत्यमेव जयते भन्ने धारणा सबै दुनियाँ बुझ्न तथा असत्यको बाटोमा नलाग्न भन्ने चाहे । त्यसैले उनीहरूले आफ्नो विजयको उत्सव मनाउने सुदीर्घ परम्परा बसोस् भन्ने उद्देश्यले दुनियाँहरूलाई पनि पर्वका रूपमा भुओपर्व मनाउने सुझाव दिए । यसरीभुओ खेलसहित भुओगीत गाएर भुओपर्व मनाउने परम्पराको सुरुवात भएको कुरामा समाजको विश्वास रहेको पाइन्छ ।

महाभारतमा वर्णित कुरुक्षेत्रको युद्ध मङ्गीर-पूर्णमाबाट सुरु भएको मानिन्छ । युद्ध सुरु भएको यस पूर्णमाको दिनलाई स्थानीय भाषामा “भैल्यापूनि” भन्ने गरिन्छ । पहिले पहिले त यो पूर्णमाको रातमा भैलो खेलेर गाउँभरि घुम्ने चलन थियो तर आजकल भैलो खेलिदैन र कामको समयले गर्दा पनि यसको चलन हङ्कै गएको पाइन्छ ।

४.२ भुओगीतका पाठ र खेल

महाभारतको युद्धको झलकका रूपमा लिइएको भुओखेल र यस गीतहरूले धर्म, पुराण, इतिहास, समाज, कृषिकार्य, युद्ध, खेल आदि विभिन्न पक्षहरू देखाएका छन् । यी विविध पक्षलाई देखाउने पाठहरू पनि विभिन्न रूपका छन् । ती निम्नानुसार छन् ।
द्वापरयुगमा राज्यका लागि कुरा नमिलेपछि कौरव र पाण्डवहरूका बिच युद्ध हुन्छ । यो युद्ध र यससँग सम्बन्धित युद्धकला भनेको नै भुओखेलको मुख्य विशेषता देखिन्छ । भुओगीतका पाठहरूको सुरुवात कौरव र पाण्डवको उत्पत्तिको पौराणिक कथाबाट भएको छ । यस पाठलाई गीतको पहिलो पाठ मान्नु पर्ने देखिन्छ । यस प्रसङ्गदेखि युद्धको परिस्थितिले वातावरणमा परेको प्रभाव, पाण्डव पक्षको जित, सो जित वा विजयको खुसियाली, भुओ पर्व मनाउने सिलसिलामा विभिन्न सान्दर्भिक क्रियाकलाप र गीत गाउने परिपाटीसमेत भुओका पाठभित्र समेटिएका छन् । यी पाठहरूलाई क्रमशः निम्न लिखित रूपमा देखाउन सकिन्छ ।

४.२.क मूल भुओगीत

यस गीतमा बाद्य, नृत्य र गीत मिलाएर गाइन्छ । बाजा र टाम्को दमाहा, भ्याली, सनाही, नर्सिङ्गा र नृत्यका साथ प्रस्तुत हुने यो गीतमा पाण्डव र कौरवको उत्पत्ति कथादेखि कसबाट सुरु भएको थियो र हाम्रो गाउँघरसम्म कसरी आइपुग्यो भन्ने कुराको इतिहास पनि प्रस्तुत गरिएको छ । यहाँ एउटा जान्ने मान्छेले गोल घेराको अग्रपङ्क्तिबाट गीत भन्दछ त्यसपछि ८/१० जनाले त्यसलाई दोहोर्याएर एकसाथ गाउँछन् र बाँकी खेलाडिहरूले ए ! भस्सी रे भस्सी भन्दछन् । नृत्यमा सबैले ढाल-तरबारलाई खेलाएर एकसाथ बाजाको तालमा ताल मिलाएर नाच्दछन् । यी गीतहरू यसरी प्रस्तुत गरिन्छन् ।

बुढापाकाले (गुरुले) भन्ने माडा

ए ! पैलो भुओ

ए ! मुथि मन्त्रालोग

ए ! उहाइ भुओ

सबै खेलाडीले भन्ने माणका अंश

ए ! भस्सी रे भस्सी

ए ! भस्सी रे भस्सी

ए ! भस्सी रे भस्सी

[illegible]

ए ! खानापकाउन्या
 भान्छेको काम लिया
 ए ! पाँच पाण्डव
 ए ! भारतदेश
 ए ! हस्तिनापुरमा
 ए ! उत्पन्न भया
 ए ! अन्धा घृतराष्ट्र
 ए ! उनकी रानी
 ए ! मैता (गान्धारी) बाट
 छोराछोरी भएनन्
 ए ! उनका पेटमा
 ए ! दानवको चौला
 एक ! ढिका रगतबाट
 ए ! सय टुक्रा भई
 सय कौरव भया
 कौरव र पाण्डव
 ठूला भयापछि
 ए ! राज्यका लागि
 ए ! भगडा भयो
 ए ! कौरवहरूले
 ए ! कप्टी पासा खेल्यो
 ए ! जुवा हरायो
 बाह्र वर्ष वनवास
 एक वर्ष गुप्तवास
 ए ! पाँच पाण्डवले
 ए ! विताउनु पयो
 ए ! कौरवहरूले
 ए ! राज्य चलायो
 ए ! बाह्र वर्ष वनवास
 एक वर्ष गुप्तवास
 विताइ सकेपछि
 ए ! आफ्नो राज्यमा
 पाण्डवहरू फर्के
 ए ! पाण्डव आए पछि
 कौरवहरूले
 ठूलो ईख लियो
 ए ! दिनको दिन
 हातहातमा सबैले
 ढाल तरबार
 सबैले समात्यो
 लडाई हँदा खेरी

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ए ! पिनालेखी बाउनलाई
 ए ! भूओ सुनायो
 ए ! पिठायो लायो
 ए ! उहाँइ भुओ
 मैतोला आयो
 मैतोली नाथको
 ए ! हट्टै खसी खायो
 ए ! पिठायो लायो
 ए ! उहाइ भुओ
 ए ! दानी गाउँ आयो
 ए ! पिठायो लायो
 ए ! रफे नचायो
 ए ! उहाँइ भुओ
 ए ! बुदाबाडा आयो
 ए ! उहाँइ भुओ
 ए ! छेडादय आयो
 ए ! वैशालु भयो
 ए ! उहाइ भुओ
 ए ! खोला डोगडी आयो
 ए ! वैशालु भयो
 ए ! हेरोफेरो लायो
 ए ! पिठायो लायो
 ए ! चिउडी कुटायो
 ए ! उहाइ भुओ
 ए ! थामगौडी आयो
 वैशालु भयो
 ए ! उहाँई भुओ
 ए ! दुगाडा आयो
 ए ! उहाइ भुओ
 ए ! गडराय आयो
 ए ! सबै भाइ खेडीया
 ए ! भस्सी मचायो
 ए ! उहाइ भुओ
 ए ! भुआखाडा आयो
 ए ! जौगडो हरियो
 ए ! बालाबुढा खेडिया
 ए ! वाखाडो भरीयो
 ए ! आउदा तिहार
 ए ! कोमर्दो जिउदो
 ए ! बालाबुढा भाइयौ
 रिंगीरिगी नाच

[illegible]

[illegible]

सहदेव भन्दछन् : ओलटी हेरया पलटी हेरया
 नही पाया दुईको त्रार
 युधिष्ठिर फेरी भन्दछन् : हेर हेर सहदेव पोथी- पातुणो
 कव छ कव छ दुइको तिहार
 सहदेव भन्दछन् : ओलटी हेरया पलटी हेरया
 नही पायौ दुईको तिहार
 बाह्रपुस्ता गनी पुरयायौ
 तव पायौ दुइको तिहार
 माघ मगै दाजू मेरो असौज दसै
 मंसिर दुईको त्रार
 नेडी आइछ नेडी आइछ दुइको त्रार
 हरदाजु हुडुकीको सामा
 युधिष्ठिर : हे अवभाउ हुडुकीका दार
 सहदेव : उवी खोली दुइया मैले
 उदी खोली दुइया
 नैरे पाया हुडुकीको दार
 आला खैर काटी रेलो लायौ
 सुका खैर दारपायाँ
 अब पायौ हुडुकुली दार

अब फेला परेको काठबाट हुडुकाको आकार बनाइमाग्न यहाँ चदारा दलित वर्गमध्येको एक जातिलाई भनिएको छ ।

हे काटी कुटी ताछीतुछी भलीबनाइछ
 लैचल चढानी घर
 हैन हो चदानी आमा
 मेरोबोलु लेउन कठ !
 दुइको भुओको तिहार खेलौ
 हुडुकी कोरी कारी देउन कठ !
 कोरीकारी हुडुकुली भली बनाइछ
 हे लैचल भोलेलनी घर
 हे हैन हो भोलेनी आमा
 मेरो बोलु लेउन कठ !
 दुइको तिहार भुओ खेलन
 हे मोडी माडी भलि बनाई देउन
 हे मोडी माडी भली बनाइछ
 ह लैचल पाँच पाण्डी घर
 युधिष्ठिरले भुओ खेल्दा कुन भाइले के काम गर्ने हो सो जिम्मेवारी दिन्छन् ।
 हे कोभलु गाओ को भलु वजायो
 हे कोमलु कौकतु लाओ
 हे अर्जुन गायौ खेल भीम वजाओ
 हे सहदेव कौकतु लाओ
 हे सजवजा सजवजा भीमेवेल

पाँच पाण्ड थरकन लाग्यो
हे धरकी भन्दा ओधरी जाओ
म भीमे बजाउनै नछाडु

४.२.ग ठाडो भस्सो

भुओ स्थापनाको दोस्रो दिन (दुइको तिहार) भनिन्छ । यो दिनमा गाउँघरका पुरानो परापूर्वकाल देखि चलीआएको भुओले केही अनिष्ट र मारकाट नहोस भनेर सबैभन्दा पहिला देवी देवतालाई सुनाउने गरेको र ढाल तरवारबाट पनि कुनै कसैलाई चोटपटक नलागोस भनी देवी देवतालाई सुनाइने कुरा स्थानीय बुढापाकाहरूबाट थाहा भएको छ । यसरी भुओ देवी देवताको मन्दिरमा सुनाउन जाँदा तरवारलाई काँधमा र ढाललाई छातीमा च्यापी लिइन्छ । सुनाई सकेपछि देवी देवताको मन्दिरबाट पिठायो चढाई त्यहाँका पूजारीबाट पनि पिठायो र पैसामागी लिनेकुरा गरिन्छ । जुन बाँकी गीतबाट यसलाई यसरी गाइन्छ ।

अघिल्लो बुढापाका (गुरुले) भन्ने भाणा अरूसबैले भन्ने माडा

ए ! देवी	ए ! चाँभाइ
ए ! महेश्वर	ए ! चाँभाई
ए ! गौरी	ए ! चाँभाइ
ए ! पुतको	ए ! चाँभाइ
ए ! धनको	ए ! चाँभाइ
ए ! बरू	ए ! चाँभाइ
ए ! क्याउबरू	ए ! चाँभाइ
ए ! भै सगु	ए ! चाँभाइ
ए ! निरपुत्या	ए ! चाँभाइ
ए ! पुतको	ए ! चाँभाइ
ए ! दिन्नी	ए ! चामाई रे चाभाई

४.२.घ ठाडो भस्सो

भुओ खेल्दा सुरू र अन्तिम टुङ्ग्याउँदा २/४ वटा गीत भएपनि गाउँदा छोटो तरिकाबाट गाइन्छ । जस्लाई ठाडो भस्सो भनिन्छ । यसरी गाउँदा बजाउँदा र खेल्दा खेलाडीहरू उफ्री उफ्री छोटो र छिटो छिटो गाउने गर्दछन् र ढाल र तरवारलाई पनि हाउभाउका साथ नचाइन्छन् जुन यसप्रकार छन् ।

गुरुले भन्ने माडा	अरूसबैले भन्ने माडा
ए ! यो भुओ	ए ! भस्सो
ए ! कैको	ए ! भस्सो
ए ! पाचपाण्डव	ए ! भस्सो
ए ! देउको	ए ! भस्सो
ए ! भुओ	ए ! भस्सो
ए ! सुनाउन	ए ! भस्सो
ए ! आयौ	ए ! भस्सो
ए ! नाच	ए ! भस्सो
ए ! नाचै रे नाच	ए भस्सै रे भस्सौ

४.२.ङ गाउँ मागदाको चरण

गाउँ घरमा पनि प्रत्येक दिन ११/१२ वजेदेखि भुओ सुनाउने गरिन्छ । त्यहाँबाट केही आर्थिक सङ्कलन गर्ने गरिन्छ । यसरी आर्थिक सङ्कलन गर्दा गाउँका मुखिया, शिक्षक, कर्मचारीहरूलाई दर्जा

अनुसारका माडाहरू गाइ उनीबाट खुसियाली बनाईने खालका गीतहरूबाट उत्साहित गर्ने काम गरिन्छन् जस्तै :

गुरुले भन्ने माडा

ए ! काँभादो भुआ
 ए ! भुओ सुनाउन
 ए ! भात बाख्रो माग्न
 ए ! नाइकका घर
 ए ! पिठायो लाउन
 ए ! भाइ बिना आया
 ए ! घर छौकी वन
 ए ! देला निउरी गया
 ए ! नाक जनतान्या
 ए ! सबैले मान्याका
 ए ! एक तान शिक्षक
 ए ! एक तान मुखीया
 ए ! एकतान मुखीया
 ए ! एकतान सुब्बा
 ए ! हड्दै खसी दिन्ना
 ए ! बाखरीका किन्ना
 ए ! सारी हेलचोतो
 ए ! घरका बसी
 ए ! हरिहेल मोथो
 ए ! नामको दिनु
 ए ! हर्षको खानु
 ए ! भाइ बिना आया
 ए ! खान्याका भन्दा
 ए ! दिनको नाउँछ
 ए ! नाकजन तान्या

अरूले भन्ने माडा

ए ! भस्सी रे भस्सी
 ए ! भस्सी रे भस्सी
 ए ! भस्सी रे भस्सी
 ए ! भस्सी रे भस्सी
 ए ! भस्सी रे भस्सी
 ए ! भस्सी रे भस्सी
 ए ! भस्सी रे भस्सी
 ए ! भस्सी रे भस्सी
 ए ! भस्सी रे भस्सी
 ए ! भस्सी रे भस्सी
 ए ! भस्सी रे भस्सी
 ए ! भस्सी रे भस्सी
 ए ! भस्सी रे भस्सी
 ए ! भस्सी रे भस्सी
 ए ! भस्सी रे भस्सी
 ए ! भस्सी रे भस्सी
 ए ! भस्सी रे भस्सी
 ए ! भस्सी रे भस्सी
 ए ! भस्सी रे भस्सी
 ए ! भस्सी रे भस्सी

४.२.८ स्वागत र विदाइको चरण

बभाङ जिल्लामा लोक संस्कृतिको परम्परा आ-आफ्नै रहेकोले विभिन्न जातजातिहरूले भुओ खेल्ने गरेको पाइन्छ । यसरी भुओ एउटै गा.वि.स.मा पनि सामाजिक परम्परालाई कायमगर्ने उद्देश्यले भुओ खेलिदै आएको स्थानीय बुढापाकाहरू बताउँछन् । यसरी भुओ हरेक जाति, क्षेत्र, ठाउँमा भुओ खेल्ने र एक गाउँबाट अर्को गाउँमा गइ भुओ सुनाउने गरिन्छ । यसरी भुओ सुनाउँदा त्यो गाउँमा पिठायो दिनुपर्दछ अनि कुनदिन आउन उपयुक्त हुन्छ त्यो दिन आउने र जाने निधो भएपछि मात्र अर्को ठाउँमा भुओ सुनाउन गइन्छ । यदि पिठायो नदी आफ्नो मनमानी ढंगबाट जादा त्यति मानमर्यादा र वास्ता गरिदैन । भुओ आउँदा र जादा पनि स्वागत र विदाई गरिने गरिन्छ । यसरी भुओ हालेका गाउँ ठाउँमा पनि सुनाउन निम्तो पिठायो दिइने गरिन्छ अनि मात्र त्यो गाउँठाउँमा भुओ सुनाउन गइन्छ । भुओ आउँदा आयोजक पक्षले आउने भुओलाई ढाल तरबारको गेट बनाउन्छन् र अनि जाँदा खेरी पनि त्यो भुओले आफ्नो गाउँ ठाउँको भुओ कही कतै नजाओस भनेर रोकन र विदाई गर्न गेट बनाई छेकवार गर्ने गरिन्छ । जुन यसप्रकार छ ।

अधिल्लो गुरुले देवर र भाउजुका गीत	पछिल्लो समूहले भन्ने माडा
देवरले : ए ! ओमेरी बौजु	ए ! भस्सी रे भस्सी
ए ! भस्सी रिटाइदेउ	ए ! भस्सी रे भस्सी
भाउजु : ए ! ओ मेरो देउरया	ए ! भस्सी रे भस्सी
ए ! कसरी रिटाउँ	ए ! भस्सी रे भस्सी
देवरले : ए ! ओमेरी बौजु	ए ! भस्सी रे भस्सी
ए ! फिदडी हाल	ए ! भस्सी रे भस्सी
भाउजु : ए ! फिदडी हाल्या	ए ! भस्सी रे भस्सी
फिदडी चुडीगै	ए ! भस्सी रे भस्सी
ए ! ओ मेरा देउरया	ए ! भस्सी रे भस्सी
अब कसो गरू	ए ! भस्सी रे भस्सी
देवरले : ए ! ओमेरी बौजु	ए ! भस्सी रे भस्सी
गदणीमा हाल	ए ! भस्सी रे भस्सी
भाउजु : ए ! गदडी हाल्या	ए ! भस्सी रे भस्सी
गदडी चुडीयो	ए ! भस्सी रे भस्सी
अब कसो गरू	ए ! भस्सी रे भस्सी
देवर : ए ! ओ मेरी बौजु	ए ! भस्सी रे भस्सी
चुलठी शेष हाल	ए ! भस्सी रे भस्सी

४.३ सगुन

प्रस्तुतिकरणका आधारमा भुओगीतलाई बाद्यय-नृत्यगीत पनि मानिन्छ । भुओ गीतको सुरुवातमा सगुन गीत गाइने गरिन्छ । भुओ सुनाई सकेपछि त्यसघरबाट पाण्डवको प्रसाद पिठायो र दक्षिणा भेटी भागनुपूर्व यो गीत गाइन्छ जस्लाई शुभलगन, साइत वा शुभकार्यको अवसरमा प्रदान गरिने उपहार शुभकामना, विशेष, प्रकारका अनुष्ठानमा आमन्त्रण गर्ने पाइएको कोसेली आदि अनेक अर्थ प्रकट गरेको बुझिन्छ ।^{२९} भुओ सुनाउँदा घरमालिक खुसी भएर छिटो छिटो प्रसाद दिन तयार भएका हुन्छन् । यस गीतमा बाद्यवादनको त्यति आवश्यक रहेको मानिदैन खाली प्रस्तुतिका रूपमा मात्र यसलाई गाइन्छ । सगुन गाउँदा गाउने व्यक्ति आपसमा टाँस्सिएर हात समाती एउटै स्वरमा गीत भन्ने व्यक्तिको स्वरमा साथ दिएर अरूले पनि गाउने गर्छन् । जुन निम्नानुसार छ ।

हरे भाई उठ हो भैलेरा भाइ हो भैला जाउँ
को धरू ठकुरमाइलो होला
हरे भाइ हदेली लिसाना होली सुन भल्केकी
सोही घर ठकुरयाइलो होला
हरे भाइ निगास निगास हामे ठकुरयाइलो
पाटाखानी लाइ हेल्यो खेल
हरे भाइ कैसी है निगासु हामे ठकुरयाइलो
छरयाइनु पुरयाइनु हाम्रो गात
हरे भाइ सात्था सोको पाल्या बोको ठकुरयाइलो
लै निगास गात चुपडौ ताडीका तेल
हरे भाई हुरस्याउली धुर स्याउली ठकुरयाइलो
हामुदेहो पहेलो पिठायो

२९. जयराम पन्त, अँजुलीभरि सगुन, पोल्ताभरि फागु, (काठमाडौँ : ने.रा.प्र.प्र., २०५५), पृ. १ ।

हरे भाई जनसमाउ जनसमाउ ठकुरयाइलो
तिरे हुन्न दिन खान दिन ।

४.४ छैट र छैटी

हिन्दुपरम्परा अनुसार छोरा जन्मदा भोज गर्ने चिना कोर्ने, षष्टिपूजा गर्ने दिनलाई छैट भनिन्छ । बालक जन्मेको छैटौ रातमा गरिने कर्म, षष्ठिका देवीको पूजा गरी छैटीका रातमा भावीले बालकको भाग्य लेख्ने दिनलाई छैट भनिन्छ ।^{३०} गाउँघरमा बालक जन्मेको दिनदेखि छैटौ दिनसम्म साँझ पख गाउँका युवा तन्नेरी महिला र बुढापाकाहरू भेलाभई धारू भाले, डेउडा र नाचगान गर्ने चलन रहेको पाइन्छ अथवा पुरुष रचित, पुरुषद्वारा नै गाइने गीत स्थानीय प्रचलन अनुसार पुत्रजन्मेको छैटौ राती गाउँलेहरू मिलेर पिताको प्राङ्गणमा देवी देवता सम्बन्धी पराक्रमका गीत वाद्यवादन सँग गाएर रमाइलो गर्दै रात बिताउन्छन् । यसको फलस्वरूप पिताले गाउँले दाजुभाइलाई भोज खुवाउने गर्दछन् । त्यसले यो अवसरमा गाइने गीत निम्नानुसार छन् ।

हे आजुमैना राइना घर क्याउवडाई
हे आजु मैना राइनाघर क्याउवडाई बाज
हे आजु मैना राइनाघर हर्षवडाई
हे आजु मैना राइनाघर हर्षवडाई बाज ।
हे कि मैना राइनाले थलाबाजु
हे कि मैना राइनाले थला बाजु पाड्यो
हे कि मैना राइनाघर क्या बडाई
हे कि मैना राइनाघर क्याउवडाई बाज
हे आजुमैना राइनाघर हर्ष बडाइ,
हे आजु मैना राइनाघर हर्ष बडाइ बाज
हे कि मैना राइना घर पुत्र
हे कि मैना राइनाघर पुत्र जरम्यो
हे आजु मैना राइनाघर क्याउवडाई
हे आजु मैना राइनाघर हर्ष बडाई बाज
हे कि मैना राइनाले हरिद्वार
हे कि मैना राइनाले हरिद्वारा नायो
हे कि मैना राइनाले कृषिकेश,
हे कि मैना राइनाले ऋषिकेश नायो,
कि मैना राइनाले बाह्रै तीर्थ
हे कि मैना राइनाले बाह्र तीर्थ नायो
हे कि मैना राइनाले दुवो
हे कि मैना राइनाले दुवो पैरायो
हे नगै काट्यो दुवो आयो पिउठानी पिउठायो आ-नदी बम्मै बाजी
वडाइ छ, आनदी बम्मै बाजी वडाइ छ ।

४.५ धारू भाले

बझाङ जिल्लाका विभिन्न भुओ खेलिने ठाउँमा भुओसँगै यो गीत गाइने गरिन्छ । यो गीत गाउँदा एकजना गुरुले उच्चारण गर्छ र त्यसैलाई अरू खेलाडीले एकै स्वरमा साथ दिई काँधमा हात राखेर वा कुम समातेर खुट्टाको दायाँ चाल अगाडि र बाँया चाल पछाडि गर्दै खेलिन्छ । प्रायः यो डेउडा खेल जस्तै

३०. हेमाङ्गराज अधिकारी, नेपाली शब्दकोश २०६६ पृ. ३४२ ।

हो भाडा भन्नेले नयाँ माडा भनिसकेपछि अर्को पक्षका सहयोगीले धारूभाले भाई थारू भाले भन्दै निहुरदै हातको ताली बजाउँदै रमाइलोको साथ खेलिन्छ । यी गीतहरूमा बाधबादन र महिलाहरू को आवश्यकता रहेन र दर्शकका रूपमा सहभागी भएका हुन्छन् ।

अगाडि भन्ने गीत

ऐ ! जिउनापुरी धारू भाले भाई
 ऐ ! सल्यानका साइमहाराज
 ऐ ! गैरी गाउँकी रम्भा चेली
 ऐ ! तिनु दुइको जर्मनु भयो
 ऐ ! एकै दिन एकै बार
 ऐ ! एकै घडी एकै पौरत
 ऐ ! सल्यानका साइमहाराज
 ऐ ! गैरी गाउँकी रम्भाचेली
 ऐ ! वाडन बडेली लाग्या
 ऐ ! कतनी भइछन रम्भाचेली
 ऐ ! कतना भया साइमहाराज
 ऐ ! गुरीमुरी रम्भाचेली
 ऐ ! वाडन बडेला साइमहाराज
 ऐ ! को रे जेठा भया कठ !
 ऐ ! कर्म जेठी रम्भा चेली
 ऐ ! जर्म जेठा साइमहाराज
 ऐ ! हुदाँ हुदाँ साइमहाराज
 ऐ ! एकै दिनका भया कठ !
 ऐ ! हुँदा हुँदा साइमहाराज
 ऐ ! दुवै दिनका जसा कठ !
 ऐ ! दुवै दिनकी रम्भाचेली
 ऐ ! तीनै दिनकी जसी कठ !
 ऐ ! तीनै दिनका साइमहाराज
 ऐ ! चारै दिनका जसा कठ !
 ऐ ! चारै दिनकी रम्भाचेली
 ऐ ! पाँचै दिनकी जसी कठ !
 ऐ ! हुदाँ हुदाँ साइमहाराज
 ऐ ! मैना दिनका भया कठ !
 ऐ ! मैना दिनकी रम्भाचेली
 ऐ ! हुदाँ हुदाँ साइमहाराज
 ऐ ! एकै मास्या भया कठ !
 ऐ ! एकै मास्का साइमहाराज
 ऐ ! दुइ मासका जसा कठ !
 ऐ ! एक मास्की रम्भाचेली
 ऐ ! दुई मैनाकी जसी कठ !
 ऐ ! हुँदा हुँदा साइमहाराज
 ऐ ! छु र्यै मासकी जसी कठ !

पछ्छाडिका सहयोगीले भन्ने गीत

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ए ! रम्भा चेली वियाइ ल्याया
 ए ! रम्मा चेली मरया पछि
 ए ! तमेइ ग्वाला कठेरू होउ
 ए ! तेलपारीका घाट
 ए ! श्रीखण्डका दाउराहरू
 ए ! बेलापारिका घाट लियो
 ए ! चेडोपन चिनिहेल
 ए ! लास पनि विसाइ हेल
 ए ! दाख दिन्या बेला भयो
 ए ! भन भन नरलोक
 ए ! दाख दिउत कसो ठौर
 ए ! कुरी कुच्चा दाख दिउत
 ए ! कुकुणाका फूलजस्ता
 ए ! वनाएका मुगरी जैसा
 ए ! घोणी जोली दाख दिउत
 ए ! वनाया दियणी जैसा
 ए ! जाँग जोली दाख दिउत
 ए ! केलाका थुम्मन जसा
 ए ! कम्मरमा दाखु दिउत
 ए ! कुमाल्नीको कन्ड कठ !
 ए ! छाती जोली दाखु दिउत
 ए ! चिठाका मुगरी जसा
 ए ! कुमजोली दाखु दिउत
 ए ! इरयाया देवता जैसा
 ए ! ओठ जोली दाखु दिउत
 ए ! चिर्याका सिनका जसा
 ए ! दाँत जोली दाखु दिउत
 ए ! दाणिमका वियाँ जसा
 ए ! आँखा जोली दाख दिउत
 ए ! परेवाका नेत्र जसा
 ए ! चण्डी जोली दाख दिउत
 ए ! ताछ्याका तराइना जस
 ए ! कप्पालमा दाखु दिउत
 ए ! पल्याका पातल जसा
 ए ! भनभन नरलोकौ
 ए ! दाखु दिनु कसो ठौर
 ए ! निको बोल्या जिवणीय
 ए ! फूर्चो बोल्या जिवणीय
 ए ! जिवणीमा दाख दियो
 ए ! चेपो पनि सल्की गयो
 ए ! हेर हेर नरलोकौ

[illegible]

ए ! सल्यानका साइ महाराज
 ए ! रातीतारा सधै लाग्दा
 ए ! दिन तारा आजै लाग्या
 ए ! सबुले आकाश हेट्यो
 ए ! चेणा फट्क हाली सक्यो
 ए ! हान बडी गुल्याली, हान वड्डा जाल
 ए ! बडी पुडी मरी, वड्काकी भाल

धारूभाले भाइ धारूभाल
 धारूभाले भाइ धारूभाल
 धारूभाले भाइ धारूभाल
 धारूभाले भाइ धारूभाल
 धारूभाले भाइ धारूभाल

४.६ दुस्का

दुस्कागीत र भैलीगीतको प्रायः एउटै विषय र प्रसङ्ग हुन्छ । यी दुवै प्रकारका गीत मुलतः रोपाइमानै गाइन्छन् । बभाडी भुओगीतमा सान्दर्भिक गीतका रूपमा पनि दुस्का खेलका गीतहरू गाइन्छन् । भुआखाडामा भस्सी गीत सकिए पछि एकतर्फ बुढा र अर्को तर्फ युवाहरू गोलबद्ध भई बुढाहरूले गीत सुरू गर्दछन र युवाहरूले त्यही गीतलाई गाउने गर्दछन् । यी गीतमा वाद्यबादनको खासै त्यति महत्त्व हुँदैन जुन निम्नानुसार गाइन्छ । यसगीतमा भिना सालीको माया प्रेमको कुरा प्रसङ्गमा आएको छ । खेल खेल्नको लागि सालीको खोजि भैराखेको छ ।

भट्याउने गीत

डाँडामाथि दुसदुस्या मेल^२
 उठ्या सर्क नौरङ्गी जोज^२
 मिना गयो लौ सालीका खोज^२
 डाँडामाथि दुसदुस्या मेल^२
 साली गैछ, जुमलीका खेल^२
 उठ्या सर्क नौरङ्गीका जोज^२
 मिना गयो लौ सालीका खोज^२
 डाँडामाथि दुसदुस्या मेल^२
 साली गैछ अछामीका खेल^२
 उठ्या सर्क नौरङ्गीका जोज^२
 भिना गयो लो सालीका खोज^२
 डाँडा माथि दुसदुस्या मेल^२
 साली गैछ डोट्यालका खेल^२

सबैले भन्ने गीत

डाँडामाथि दुसदुस्या मेल, डाँडामाथि दुसदुस्या मेल
 उठ्या सर्क नौरङ्गी जोज^२
 मिना गयो लौ सालीका खोज^२
 डाँडामाथि दुसदुस्या मेल^२
 साली गैछ, जुमलीका खेल^२
 उठ्या सर्क नौरङ्गीका जोज^२
 मिना गयो लौ सालीका खोज^२
 डाँडामाथि दुसदुस्या मेल^२
 साली गैछ अछामीका खेल^२
 उठ्या सर्क नौरङ्गीका जोज^२
 भिना गयो लो सालीका खोज^२
 डाँडा माथि दुसदुस्या मेल^२
 साली गैछ डोट्यालका खेल^२

४.७ चौघान्या चौण

जुम्ली महाराजले आफ्नो राजकर्मचारी शोभा रावल नामगरेको मन्त्रीलाई कवाज खेल्न अह्वायको प्रसङ्ग यस गीतमा उल्लेख गरिएको र सो कवाज खेलायावाफद राजालाई के देल्लाई भन्दा राजाले माले घोडो बक्स दिएर पठाएको प्रसङ्ग उल्लेख छ । शोभा रावलको खेलखेलाउने तरिकालाई गाउँका बुढापाकाहरू एक ठाउँमा खेल्नको लागि गीत भनिदिन्छन् भने युवाहरू सो गीतलाई साथ दिँदै रमाइलो र फूर्ति साथ चौघान्या चौड र चौघानीयाँ भाइ भन्दै रमाइन्छ ।

बुढापाकाले भन्ने गीत

ए ! चौघान्या चौण
 ए ! माल्या घोडो दोण
 ए ! शोभा रावल
 ए ! कोट बोलायो
 ए ! पोरू त वाइछ्या
 ए ! आज बालायो

खेलाडीले भन्ने गीत

ए ! चौघानियाँ भाइ
 ए ! चौघानियाँ भाइ
 ए ! चौघानियाँ भाइ
 ए ! चौघानियाँ भाइ
 ए ! चौघानियाँ भाइ
 ए ! चौघानियाँ भाइ

४.८ सर वटटली

बभाङ जिल्लाको भुओ गीतको सिलसिलामा यो गीत पनि गाइने गरिन्छ । सरवटटलीलाई भुओ खेलिसकेपछि भुआरवाडामा भस्सेराहरूले काधमा ढाल तरवार राखी कुममा कुम र हातमा हात समाई थुचुक्क बस्ने र गीत गाउँदा गाउँदै खेलै भुडुक्क उठ्ने गरिन्छ त्यसैले यस गीतलाई सरवटटलीकै भाकावाट स्थानी बुढापाका तन्नेरीहरूले गाउने गर्दछन् । खेलमा गीतका भाकावाट खेल्दा केही लाज छैन सबैजना मिलेर खेल खेलौ भन्ने भाव यस गीतबाट व्यक्त भएको छ । आमा बुबा र बाजे बजै सबैको अगाडि कसरी खेल्ने भन्ने बोध गीतबाट व्यक्त हुन्छ भने तिनीहरूको अगाडि केही लाज र सरम छैन भनेर सबैजना मिलिजुली खेलखेलौं भन्ने कुरा गीतबाट व्यक्त हुन्छ ।

बुढापाकाले भन्ने माणा

सरवटटली^२

लागिभाउं बटली, लागिभाउं बटली

हामु कैइकी लाज^२

बुबाज्यूकी लाज^२

थुचुक्कै बासिभाउं^२

भुडुक्क उठीभाउं^२

सरवटटली^२

लागिभाउ बटली^२

हामु कैकि लाज^२

जीया ज्यूकी लाज^२

जुरूक्क उठीभाउं^२

सरवटटली^२

लागीभाउ बटली^२

थुचुक्कै बसी भाउं^२

हामु कै इकी लाज^२

अरू सबै युवाहरूले भन्ने माडाका अंश

सरवटटली^२

लागिभाउं बटली, लागिभाउं बटली

हामु कैइकी लाज^२

बुबाज्यूकी लाज^२

थुचुक्कै बासिभाउं^२

भुडुक्क उठीभाउं^२

सरवटटली^२

लागिभाउ बटली^२

हामु कैकि लाज^२

जीया ज्यूकी लाज^२

जुरूक्क उठीभाउं^२

सरवटटली^२

लागीभाउ बटली^२

थुचुक्कै बसी भाउं^२

हामु कै इकी लाज^२

४.९ चाली खेल

विभिन्न गीतहरूका साथ हाउभाउ र नृत्य प्रस्तुत गर्नुलाई भुओका चाली वा भुओ खेल भनिन्छ । वास्तवमा भुओलाई अध्यताहरूले आआफ्नै ढंगबाट अध्ययन र विश्लेषण गरेका छन् । कसैले यसलाई भूत कसैले धार्मिक परम्परालाई जोगाउने र आर्थिक संकलन गरी सामाजिक संरचनाको निर्माण गर्ने उद्देश्यका रूपमा भुओ खेल्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् । कालीभक्त पन्तका अनुसार भारतको दिल्लीमा हिन्दु मुसलमानको लडाइका बेला हस्तिनापुरमा भुओ (एक भूत हो, कि पिशाच के हो) आएर राजा रानी-गाइ, मानिस सबै खायो रे, ऊ पनि खायो, मन्दिर पनि खायो रे आइमाइ भन कत्ति राख्दै रे भन्ने हल्ला भैरहयो रे । पछि कालान्तरमा मुसलमान त्यहाँ पनि आइ अधिकार गरेपछि भाग्ने जति पूर्वतिर भागे नमाग्ने जति वनमा गई खाडल खनी पुरुषहरूले आगो दन्काई दिने र स्त्रीजतिले प्रसस्त पानी भरी “भुओ” आएमा पुरुषले अगुल्टाले हान्ने उल्लेख गरेका छन् । यसरी हेर्दा भुओमा प्रयोग हुने ढाल र तरवार आगाको अगुल्टो राँको आदि कुराहरूबाट भुओ भनेको भूत भगाउन गरिएको प्रयासलाई लिन सकिन्छ ।

उड्ले उड्ले कुनै शासकले त्यस वखत विजयोत्सव मनायो होला । विजय प्राप्त गरी फर्केका पैकेलाहरूको मन बहकाउनको लागि कम्तिमा पाँच दिनसम्म मन बहलाउन आराम दिएको होला ।^{३१}

३१. पूर्णप्रकास नेपाल ‘यात्री’, सेतीका तार, (विराटनगर: हिमाली सौगात प्रकाशन, २०३४), पृ. ५६ ।

भुओ खेल्दा हान्ने र छेक्ने कसरतका रूपमा चाली खेली तालिम प्राप्त गनुका दृश्यहरूलाई अध्ययन गरिन्छ । त्यसरी कसरत गर्दा हान्ने र छेक्ने परम्परालाई चालीका, विभिन्न रूपहरू देखाउन सकिन्छ ।

४.८.१ घुडेचाली

यो चाली खेल्दा खेलाडीको बायाँ हातमा ढाल र दायाँ हातमा तरवार समोतेको हुन्छ । ढाल तरवार बाजाको तालमा नचाउँदै एक चोटी बाँया, खुट्टा दाया खुट्टामा र क्रमशः दायाँ खुट्टा बाँया खुट्टामाथि राखिन्छ । त्यसरी बाजा अनुसार खेलाडी उफ्रदै नाच्दै यो चालि खेलिन्छ ।

४.८.२ दोपाइ चाली

यस चालीमा पनि घुडेचालीको जस्तै हातमा ढाल तरवार समाती बाजाको ताल अनुसार पहिला विस्तारै खेलिन्छ, ढाललाई टाउको आँखाको नजीक नचाइ तरवारलाई सिधा ठाडो राखिन्छ र खुट्टाको चाल दाया खुट्टामा बाया खुट्टा मिलाई अगाडि र पछाडी दुई दुई पाइलाको अन्तरमा बाहिर र भित्र गुरुको निर्देशनमा रहि खेलिन्छ ।

४.८.३ तेपाइचाली

यो चालीमा पनि दोपाइ चालीकै जस्तो गरी खेलिन्छ र गुरुको निर्देशन अनुसार तीन तीन पाइलाको क्रममा गुरुको निर्देशन र बाजाको तालसँगै विस्तारै शरीरको सम्पूर्ण भागलाई फूर्ति साथ खेलिन्छ र अन्तिममा मान राखेर टुङ्ग्याइन्छ ।

४.८.४ हाँक चाली

यो चालीमा खेलाडीको बायाँ हातमा ढाल र दायाँ हातमा तरवार हुन्छ । खेलाडीहरू गुरुलाई (सिकाउने व्यक्तिलाई) सजिलै देख्न सकिने ठाउँमा उभिएका हुन्छन् । गुरुले बाजा बनाउने व्यक्तिलाई आफ्नो निर्देशनमा बाजा बजाउन आदेश दिन्छन् र सोही अनुसार बाजा बजाइन्छ । खेलाडीहरू ढाल र तरवारले कसैलाई चोटपटक नलागोस भनेर टाढा टाढा उभिन्छन् र जब खेल सुरु हुन्छ गुरुले निर्देशन दिन्छन् अनि सबै खेलाडीले हाक मार्दै हान्ने र छेक्ने चाल गरिन्छ । यसरी खेल्दा तरवार अड्याइ हान्ने सिपको विकास हुन्छ भने ढालले छेक्ने र खुट्टाहरू पनि निहुराउँदै रमाइलो साथ खेल्दै अन्तिममा मान राखेर भ्याम भ्यामी भ्याम भ्यामको बाजाबाट समाप्त गरिन्छ ।

४.८.५ फूलहरी चाली

यो चाली पनि दोपाइ, तेपाइ र चौपाइ चाली जस्तै ढाल तरवारलाई टाउको माथि नचाउँदै बाहिर र भित्र भन्दै कुनै बेला ढालबाट कहिर गइ खेलिन्छ भने कुनै बेला तरवारबाट भित्र गै खेलिन्छ ।

४.८.६ साउके चाली

यो चाली पनि माथिका जस्तै क्रममा खेलिन्छ र खेलाडीले खेल्दा खेल्दै आफ्नो खेल्ने स्थानमा ढाल तरवार भुइमा राख्दै गर्छन् त्यसपछि सबै खेलाडी आ-आफ्नो हात अर्को खेलाडी साथीको काँधमा राखी डेउडा गीत गाउँदै घुम्दै आफूले छोडेको ठाउँमा आइपुग्दछन् र ढाल तरवार समात्न कोसिस गर्दै अन्तिममा बाजाको ताल अनुसार समात्दै ऊफ्रदै बाहिर रिग्दै समाप्त गर्दछन् ।

भुओगीत गाउँदै बाद्यवादनका साथ नृत्य प्रस्तुत गरिने भुओ खेलेको सबैभन्दा रमाइलो र महत्त्वपूर्ण खेल नै माथि प्रस्तुत गरिएका चाली खेल हुन् । यसमा महिलाहरूको त्यति सहभागिता रहँदैन उनी केवल दर्शकको रूपमा मात्र उपस्थिति रहेको हुन्छ । त्यसैले भुओ खेल पुरुषहरूले मात्र खेल्ने खेल हो । यसको रमाइलो पक्ष भनेको ढाल र तरवारलाई नचाउँदै सम्पूर्ण खेलाडीले एकैसाथ एउटै ताल र ढँगमा खेल प्रस्तुत गरेको दृश्य नै हो । भुओ खेलामा पर्वकै महत्त्व देखाउने भएकोले चाली खेलको अत्यन्त महत्त्व रहेको देखिन्छ ।

निष्कर्ष

बभ्राङ जिल्लामा प्रचलित भुओले समाजमा पारेको प्रभावलाई लिएर हेर्दा लोक संस्कृति र सामाजिक परम्परा तथा हरेक व्यक्तिलाई सामाजिक प्राणि बन्न प्रेरित बन्ने पर्वका रूपमा मानिएको छ । गाउँघरमा कुनै सामाजिक परम्परालाई जोगाई राख्न र भौतिक संरचनाको निर्माणको थालनी गर्ने उद्देश्यले यस गीतको सुरुवात गरिदै आएको र यस सँग सम्बन्धित अन्य विधाहरूको पनि अध्ययन हुनुले बभ्राङी भुओगीतको आफ्नै मर्म झल्केको देखिन्छ ।

अध्याय पाँच बभाडी भुओगीतको विश्लेषण

५.१ परिचय

बभाडी लोकगीतको परम्परामा भुओगीतले महत्वपूर्ण स्थान ओगटेको छ । यो एकातिर बभाडी लोकसंस्कृतिको अभिन्न अङ्ग बनेको छ भने अर्कोतिर यसले त्यस भेकका लोकगीतहरूको मौलिकतालाई झल्काउने कार्य पनि गरेको छ । बभाडी लोकसंस्कृतिको उपजस्वरूप देखा पर्ने त्यहाँको लोक साहित्य, सङ्गीत र कलाको प्रदर्शन पनि भुओगीतले गर्दै आएको छ ।

प्रायः नेपालको पश्चिमी भेकमा प्रचलित भुओ के हो र यसको प्रचलन समाजमा कसरी भयो भन्ने विषयमा एकमत देखिँदैन । गण्डकी पूर्वका अञ्चलहरूमा जसरी तीज पर्वलाई मानिन्छ, त्यसरी नै सेती महाकाली अञ्चलमा गौरा पर्व मान्ने चलन छ । यसलाई दुर्गाष्टमी पर्व पनि भन्छन् भने कतै भुवाउत्सव पनि भन्दछन् ।^{३२} यहाँ गौराउत्सव र भुवाउत्सव एउटै हुन भन्ने मत देखाइएको छ । दैलेखतिर प्रचलित भुओगीतका आधारमा भुओको सुहाउँदो नाम राख्ने हो भने यसलाई पुरुषवर्गको रतेली मान्न सकिन्छ भन्ने पनि मत छ ।^{३३} यसको गाउने तरिका, खेल्ने तरिका र बाद्यबादनको तालका साथै पात्रहरूको अभिनय -कौशलको अध्ययनपश्चात् यस्तो विचार व्यक्त गरिएको छ । भेरी अञ्चलका विभिन्न भेकमा अक्सर सार्वजनिक स्थलमा खुल्ला प्रतियोगितामा लड्न पाएको अश्लील साहित्यको नमुना सायद यही हुन सक्छ भन्ने भनाइबाट भेरी क्षेत्रको साहित्यको परम्परामा भुओ अश्लील साहित्यको नमुना मानिएको पाइन्छ ।

जनश्रुतिअनुसार अधि गढवाल (भारतभूमि) का पहाडियालाई दिल्ली जित्न आउनेचाहिँ मसुलमान हुन भन्ने थाहा थिएन । त्यसैले उनीहरू खाली हस्तिनापुर मा 'भुओ' एक भूत हो कि पिशाच के हो आएर राजा रानी गाइ मानिस आदि सबै खाएको तथा मन्दिर र आइमाई पनि बाँकी नराखेकको कुरा गर्थे । पछि कालान्तरमा मुसलमान गढवालामा पनि आई अधिकार गरेपछि भाग्ने जति पूर्वतिर भागे, नभाग्ने जति वनमा गई खाडल खनी पुरुषहरूले ओगा दन्काईदिने र स्त्रीजतिले प्रशस्त घडामा पानी भरी 'भुओ' आएका बेला पुरुषले अगुल्टाले हान्ने र स्त्रीजतिले पानी खन्याइदिने सरसल्लाहाले बसे । त्यस बेला पुसे औसीको जाडा पथ्यो, तर त्यही पनि 'भुओ' (मुसलमान ?) आई खैलाबैला पारेकोले ती पनि पूर्वतिर लागे । त्यसै बेलाको सम्झनामा भुओगीत तयार भएको हो । भन्ने पन्तको भनाई छ ।^{३४} यस प्रसङ्गमा उल्लेख गरिए अनुसार 'भुओ' भनेको एक प्रकारको आम-विनाशकारी भूत हो र त्यस भूतले लखेटेको घटनाका सम्झनामा गाइने गीतहरू नै भुओगीत हुन् । जनश्रुतिअनुसार प्राचीन पुर्खाहरू रहेको भू-भागमा भूत-प्रेतले सताउन थालेपछि सबै मिलेर हातमा हतियार लिइ त्यसलाई मार्न गएका हुनाले यसको प्रारम्भ भएको र अहिले पनि गाउँघरमा भूत-प्रेतले प्रवेश नपाओस भनेर यो खेलिन्छ भन्ने कुरा थाहा पाइन्छ ।^{३५} भुओ एक प्रकारको भय हटाउन गाइने रमाइलो गरिने गीत हो भन्ने पनि धारणा छ ।

भुओ भनेको भूत नै हो र यसबाट बच्नका लागि नै हतियार हातमा लिएर खेल्ने गरिन्छ भन्ने कुरा बताइएको छ । भुओ भनेर सम्भवतः भूतलाई नै भनिएको हो किनभने एउटा भुओमा विभिन्न ठाउँमा पुगेर भुओले उत्पात मच्चाएको वर्णन छ ।^{३६} यहाँ पनि भुओ भनेको भूत नै हुन सक्छ भन्ने कुराको सम्भावना देखाइएको छ । भुओ खेल्ने प्रचलनलाई महाभारतको युद्धको झलकका रूपमा पनि

३२. पूर्णप्रकाश नेपाल 'यात्री' सेती अञ्चल दिग्दर्शन, (विराटनगर : हिमाली सौगात प्रकाशन २०३५), पृ. ३४९ ।

३३. ऐजन्, भेरी लोक साहित्य, (काठमाडौं : ने.रा.प्र.प्र. २०४१), पृ. ३४९ ।

३४. कालीभक्त पन्त, हाम्रो सांस्कृतिक इतिहास, (काठमाडौं : लेखक स्वयं, २०४३), पृ. २३१-२३२ ।

३५. कृष्णप्रसाद पराजुली, नेपाली लोकगीतको आलोक, (काठमाडौं : वीणा प्रकाशन, २०५७), पृ. २०१ ।

३६. चूडामणि बन्धु, नेपाली लोक साहित्य, (काठमाडौं : एकता बुक्स डिस्ट्रिब्युटर्स प्रा.लि., २०५८), पृ. १७१ ।

लिइन्छ।^{३७} भुओ सम्बन्धी यस भन्दा अगाडि प्रस्तुत गरिएका विचारहरूसँग यस भनाइले त्यति मेल खाएको देखिदैन। यहाँ भुओलाई महाभारतजस्तै पौराणिक कथावस्तु भएको महाकाव्यको युद्धकलाको प्रस्तुति भनिएको छ। नृत्यप्रधान डेउडा गीतसँग गाँसेर डेउडा खेल न्याउले खेल, भुओखेल ख्याली, सिंगारू आदि विभिन्न प्रकारका गीतहरू बिचको समानतालाई नियाल्ने चेष्टा पनि गरिएको छ।^{३८}

यसरी यहाँ भुओगीतलाई चिनाउँन माथि उल्लेखित गरिएका विभिन्न खालका अभिमतहरू पाइन्छन्। पछिल्लो समयमा जयराज पन्त, तुलसी पण्डित, रत्नाकार देवकोटा, हितराज जोशी, मानबहादुर बडुवालले पनि भुओ गीतको अध्ययन गरेका छन्। यी अभिमतहरूका आधारमा भुओगीतलाई दुइखाले विपरीत दृष्टिकोणहरू बनेका छन्। एक पक्षले भुओभनेको भूत प्रेत हो र तिनैसँग सम्बन्धित अश्लील साहित्यको नमुना हो भन्ने विचार प्रस्तुत गरेका छन् भने अर्का पक्षले धार्मिक-पौराणिक महत्त्व भएको महाभारत र त्यससँग सम्बन्धित युद्धकलाको ताजा स्मृति गराउने लोकसंस्कृतिको श्लील साहित्य मानेका छन्। यी फरक विचारहरूले हामीलाई कुन बढी प्रमाणिक आधार हो भनी किटन अन्यौल सिर्जना हुन्छ। लोक साहित्य भनेको मौखिक परम्परामा बाच्दै आएको साहित्य भएकोले समाजको विश्वास तथा धारणालाई नै यस सम्बन्धी विचारहरू निश्चित गर्ने आधार मान्नुपर्ने हुन्छ। त्यसैले बभाङमा प्रचलित भुओगीतको परिचय दिन उपयुक्त खालका विद्वानहरूका विचारका साथै त्यहाँको जनविश्वास, जनधारणा तथा परम्पराको आधार लिनु आवश्यक छ। सुदूर परम्परादेखि बभाङमा मनाउँदै आएको भुओ पर्वलाई न्यायी पाण्डवहरूले अन्यायी कौरवहरूमाथि विजय प्राप्त गरेको वियोत्सवका रूपमा त्यसरी नै मनाउने गरिन्छ जसरी राष्ट्रिय चाड दसैँलाई देवीले दानव माथि गरेको विजय उत्सवका रूपमा मनाइन्छ अनि दसैँ समस्त आर्यहरूको कीर्तिको खम्बा हो भन्ने भुओ बभाङी लोकसंस्कृतिको खम्बा हो। भुओगीत भनेको पुरुष कण्ठी बाद्य र नृत्यका साथ प्रस्तुत हुने, समूह गायनमा आधारित र ऋतुबालको पर्व विशेषतामा मात्र गाइने गीत हुन्। भुओ प्रस्तुत गरिने बाद्य, गीत र नृत्यलाई हेर्दा त्यहाँको लोक संस्कृतिको विशिष्टता भल्किन्छ।

बभाङको स्थानीय बोलीमा भुओलाई भस्सो, भुओ, तथा भस्सी पनि भनिन्छ। यी भिन्ना भिन्नै नामले चिनिने भुओलाई किन भुओ भनिएको हो भन्ने जिज्ञासा मेटाउन गाउँघरमा त्यति चित्त बुझ्दो जवाफहरू पाउन सकिदैन तापनि न्याय उदाएर अन्याय भासियो हुनाले भासियो भन्ने शब्दबाट “भास्स्यो” हुँदै त्यसको रूप परिवर्तन भएर सायद भस्सो अथवा भस्सी भनिएको हुन सक्छ भन्ने जनधारणा रहेको पाइन्छ।

बभाङी परम्परामा भुओगीतको प्रस्तुत बाद्य र नृत्यको संयोजनकोसाथ खेलिने खेल भएकोले यसको स्थान महत्त्वपूर्ण रहेको मानिन्छ।

५.२ भुओगीतका प्रकारहरू

वास्तवमा कुनै पनि साहित्यिक विधाहरूको गहिरो अध्ययन र वर्गीकरण कार्य चुनौतिपूर्ण कार्य नै ठहर्छ। लोकजीवनको अङ्ग अङ्गमा भिजेका लोकगीतहरू अनुभव र अनुभूतिका आधारमा व्यक्त गरिन्छन्।

मानव जीवनका त्यस्ता अनुभव र अनुभूतिहरू कुनै सिमामा बाँधिएका हुँदैनन्। यिनीहरूले असिमित क्षेत्र ओगटेका हुन्छन्। अतः लोकगीतको वर्गीकरणको कार्य भनेको व्यक्त अनुसार तथा अनुभूतिहरूलाई समेत समूहीकृत गर्ने कार्य हो। यसैले यस्ता गीतहरूको कार्य भनेको व्यक्त अनुभव वा अनुभूतिलाई समेत समूहीकृत गर्ने कार्य हो। यसैले यस्ता गीतहरूको वर्गीकरण कार्य सजिला छैनन्। बभाङी भुओगीतलाई वर्गीकरण गर्ने विभिन्न आधारहरू लिनु आवश्यक छ। त्यस्ता विभिन्न आधारहरू भनेका परिवेशगत, लगायत, विषयवस्तुगत, संरचनागत आदि आधार हुन् भन्ने तिनको आन्तरिक मर्मगत

३७. उमाशङ्कर जोशी, **भुओ संक्षिप्त चिनारी र बभाङी समाजको स्मारिका**, (सौराई १ : १, २०५९), पृ. ३७।

३८. गोविन्द प्रसाद पाण्डे, पूर्ववत् पृ. २०।

भिन्नता समातेर छुट्याउने हो भने कुनै वीररसयुक्त, कुनै घृणामूलक, कुनै कारुणिक आदि यस्तै भावनाले ओतप्रोत देखिन्छन् ।

यी विभिन्न आधारका कसीमा राखेर भुओगीतका प्रकारलाई छुट्याउन परिवेश अनुसार भुआखाडोमा गाइने र गाउँघरमा गाइने गीत एउटै हुँदैनन् । लयका आधारमा कुनै लामो लयका र कुनै छोटो लयका हुन्छन् । कुनै लयमा बाजा मिलाउन सकिन्छ तर कुनैमा बाजा मिलाउन सकिँदैन । विषयवस्तु भनेको भन्न ठूलो परिधि हो । यस अनुसार कुनै धार्मिक, पौराणिक, कुनै ऐतिहासिक र कुनै विशुद्ध सामाजिक त कुनै प्रकृतिपरक छन् भने कुनै कल्पनामा आधारित पनि छन् । यसरी मूल रूपमा भुओको आन्तरिक मर्मलाई ठम्याउने हो भने यी गीतहरू मूलतः वीररसयुक्त भावधारामा बगेका छन् अनि अन्य कारुणिक, श्रृङ्गारिक, भक्तिपरक यी गीतहरू वाद्यनृत्यका साथ प्रस्तुत हुने र नृत्यमा मात्र प्रस्तुत हुने पनि छन् । गीतमा देखा पर्ने सहभागिताका आधारमा प्रायः सबै भुओ गीतहरू एकल र युगल नभई सामूहिक गायनमा आधारित छन् । यी सबै लोक साहित्य विधाको आदर्शपरक तथा सिद्धान्तपरक वर्गीकरण हुन जुन हाम्रा लोक साहित्यिक विशेषज्ञहरूबाट प्रतिपादन गरिएका छन् । वर्गीकरणका आधारमा भुओगीतको सामाजिक परम्परालाई पनि मान्नु उपयुक्त देखिन्छ । बम्हाडको समाज र त्यहाँको लोकगीतको परम्पराका विशिष्टतातिर पनि दृष्टि लगाउनु आवश्यक छ ।

५.३ प्रमुख भुओगीत- भस्सी गीत

५.३.१ परिचय

पुस महिनाको कृष्णपक्षको औंसी र औंसी पछि शुक्ल द्वितीयाको दिन आउनु भन्दा दुई/तीन दिन अघिदेखि नै आ-आफ्ना लुगाकपडाहरू धोइ, भुओ खेल्नका लागि हातमा समातिने ढाल र तरबार चम्काउन सुरु गरिन्छ । केटाहरू काठका अलि बाझिएका हाँगाका तरबारको आकारमा भएकालाई ताछतुछ गरी तरबार बनाउन्छन् । जब भुओ खेल्ने दिन आउन्छ अनि सबै जना नुहाई धुवाई गरेर अपराहन्न अथवा दिउँसो ११/१२ बजेतिर भुआखाडोमा जम्मा हुन थाल्दछन् । बुढापाका लगायत युवक केटा र बाजा (ट्याम्को, दमाह, भ्याली, सनाई, नसिङ्गो) बजाउने सबै जम्मा भइसकेपछि त्यहाँ दुई चार हरफका सगुन (आखर) गाइन्छ । त्यसपछि सबै जना वृत्ताकार बनेर आ-आफ्ना हातमा ढाल र तरबार लिएका हुन्छन् तिनमा एकजना भुओगीत कण्ठाग्र भएको व्यक्तिले अग्रपङ्क्तिबाट गीत भट्याउन सुरु गर्छ । अरू ७/८ जनाले त्यो गीत भट्याउने मान्छेलाई साथ दिएर एकै स्वरमा भट्यायको गीत दोहोर्‍याएर पछिल्लो लहरका सबैजनालाई सुनाउन्छ । उनीहरू घेरा भित्र र बाहिरतिर फर्कदै र ढाल तरबारलाई नचाउँदै ए ! भस्सी रे भस्सी भन्दछन् गीत भट्याउनले पहिला भुओ कहिले कहाँ र कसरी उत्पत्ति भयो सो सहित त्यसको पहिलो खेल खेल्ने पाण्डव र उनका शत्रु तथा नजिकका भाई कौरवहरूको कथा समेतलाई गाँसेर भुओको उत्पत्ति, खेल्ने प्रचलन कसरी, कहाँबाट आएको हो । यसैगरी भस्सी-गीतभित्र कौरवहरूले छल-कपटद्वारा पाण्डवहरूमाथि गरेको अन्याय तथा अत्याचार पाण्डवले बुझेर पनि सहेको देखाउनु, सत्ता तथा राजनीतिको कुशल ढङ्गको प्रयोगलाई देखाउनु, वीरहरूको धर्म-युद्ध र कौशल देखाउनु, सानाले ठूलाको आदर तथा ठूलाले सानालाई माया गर्नुपर्छ भन्ने आदर्श देखाउनु जस्ता नैतिक तथा धार्मिक विषयवस्तु पनि भस्सी गीत भित्र रहेका देखिन्छन् । यसका अतिरिक्त कृषिकर्म उल्लेख गरेर कृषिलाई विषयवस्तु बनाइएको पनि पाइन्छ ।

५.३.२ लय र संरचना

भस्सी गीतको लयलाई हेर्ने हो भने गीतभित्र कुनै शास्त्रीय छन्दको प्रयोग भएको देखिँदैन । यी गीत कुनै एउटा निश्चित शास्त्रीय लयमा बाँधिएका गीत अवश्य पनि होइनन् । तर यसो भनेर यी गद्याख्यानजस्ता कुनै किसिमको लय नभएका पनि होइनन् । गीतमा लय छ तर छन्दशास्त्रको नियमअनुसार कुनै एउटा वर्ण मात्राको हिसावले र निश्चित गीत तथा गीतको निर्दिष्ट नियम यसमा छैन । त्यसैले लोकगीत तथा लोकभाषाकै एउटा लय नै भस्सी गीतको लय हो । गीत भन्दा लय मिलाउनका

लागि अगाडि, ए ! (ए, इ, हे) भन्ने ध्वनि निकालिन्छ भने सबै खेलाडीले भन्ने गीतका अगाडि ए भन्ने ध्वनि जोड्ने गरिन्छ जस्तै :

ए !.....पै.....लो ..... भुओ

ए !.....भस-सी..रे...भस्सी

ए ! कहाँ उ.....पज्यो

ए ! भस सी रे...भस्सी

संरचनाका हिसावले भस्सी गीतमा कुनै पङ्क्तीमा ३, ४ र ५, ६ सम्मका अक्षरहरूसम्म रहेका पाइन्छन् गुरुले भन्ने गीतमा सुरूमा स्वर वर्णको ए र सामूहिक गायनमा पनि ए को प्रयोग गरिन्छ जस्तै :

गुरुले भन्ने गीत

सामूहिक गायनका गीत

ए ! पैल्लो भुओ (पाँच अक्षर)

ए ! भस्सी रे भस्सी (छ अक्षर)

ए ! देवी (तीन अक्षर)

ए ! चाँभाइ (चार अक्षर)

ए ! भुओ (तीन अक्षर)

ए ! भस्सो (तीन अक्षर)

यसरी आड्या भस्सो मा लामो स्वर निकाल्दा छ अक्षरको संरचना रहेको पाइन्छ भने ढाडो भस्सो मा स्वर रूखो हुन्छ छोटकरीमा भन्नु पर्ने हुँदा तीन / चार अक्षरको संरचना पाइन्छ । त्यसैगरी देवी देवतालाई भन्दा तीन तीन अक्षरको संरचना देखिन्छ । भुओ गीतका शब्दर अक्षरहरूमा एक रूपता देखिँदैन ।

५.३.३ भाव

भुओ गीतमा प्रमुख गीतहरूका रूपमा लिएका भस्सी निहित भावलाई केलाउँदा पौराणिक तथा ऐतिहासिक घटनाक्रमको श्रृङ्खलाबद्ध अभिव्यक्तिका रूपमा यी आएका पाइन्छन् । यस्तै अन्याय तथा अत्याचारले एक दिन धरायसी हुनु पर्छ र सत्यको सधैं जीत भन्ने भावना यिनमा अन्तर्निहित छ त्यसैले धर्मयुद्ध गरेर युद्ध जित्ने वीरहरूको ख्यातिको खम्बा युग-युगान्तरसम्म रहिरहन्छ भन्ने देखाउनु नै प्रस्तुत भस्सीगीतहरूको मुल भाव हो ।

समाजमा मनाइने चापर्वहरू, ती चाडपर्वहरूमा गरिने गायन, नृत्य तथा वाद्यबादन त्यहाँको मौलिक संस्कृतिका परिचायक हुन् । संस्कृतिमा अभिन्न अङ्गका रूपमा रहेका पर्वहरूलाई सामूहिक रूपमा मनाउने गर्नाले सामाजिक सभ्यता अर्थात मर्यादा, शिष्टता तथा अनुशासनको एउटा परम्पराको निर्माण हुन्छ । यस्तो परम्पराको जर्गेना गर्नु समाजका प्रत्येक व्यक्तिको जिम्मेवारी हो भन्ने कुराको सङ्केत गर्नु पनि प्रस्तुत भस्सी गीतको आशय हो ।

५.४ भुओगीतको विश्लेषण

५.४.१ विषयवस्तु

भुओगीतको विषयवस्तुलाई केलाउने हो भने पौराणिक, ऐतिहासिक र सामाजिक गरी तीन किसिमका विषयवस्तु भेटिन्छन् । गीतले अँगालेको पौराणिक विषयवस्तुमा 'भुओलाई' विजयोत्सवको रूपमा देवता तथा संयम पाण्डवहरूले नै मनाएको कुरा उल्लेख छ । पौराणिक कालमा महाभारतको युद्ध हुनु, त्यो युद्ध गर्ने पाण्डव र कौरवहरूको उत्पत्ति कथालाई समेत गीतले आफ्नो वणनीय विषय बनाउनु, युद्ध विजेता पाण्डवहरूले आपसी सरसल्लाह गरी भुओ मनाइने उपयुक्त समय छान्नु त्यस समयमा भुओलाई पर्वको रूपमा के कसरी मनाइने हो सो कुराको सरसल्लाह गर्नु आदि यस गीतका पौराणिक विषयवस्तु हुन् । यसैगरी स्वर्गका राजा इन्द्रको राज्यमा विजयको उत्सवका रूपमा मनाएको तथा गाएको भुओगीतलाई मर्त्यलोकका मानिसहरूले पनि सोही रूपममा मनाउने परम्परा के कसरी बसेको हो । सो कुराको ऐतिहासिक घटनाक्रमलाई गीतमा वर्ण्य विषय बनाइएको छ । मर्त्यलोकमा नरघरमा पनि सर्व

प्रथम भुओ कहाँ आयो र त्यहाँबाट क्रमशः अरूठाउँमा के कसरी पुग्यो भन्ने वयान पनि यसमा पाइन्छ । यसरी गाउँघरमा भुओ आइपुगेको इतिहास भस्सी गीतमा गाइनाले यसले ऐतिहासिक विषयवस्तुलाई समेटेको छ भन्ने आधार देखिन्छ ।

भुओले गाउँघरमा दुःख परेका दुःखीलाई उसका दुःखको मर्म प्रस्तुत गरेर रूवाउने गर्दछ र सुखका गीत गाउँदै हौस्याउने तथा हँसाउँने कार्य पनि गर्दछ अझ समाजका बुढा, नायक आदि जस्ता व्यक्तिलाई सामाजिक विकासका लागि अगुवा मान्नु सामाजिक एकताको भावना बढाउँनु, समाजमा मिलेर काम गर्न प्रेरित गर्नु जस्ता धारणाको विकास गराउनु आदि भस्सी गीतका विशेषताहरू हुन् । यिनलाई यी गीतले अँगालेका सामाजिक विषयवस्तु हुन् भन्न सकिन्छ ।

यसैगरी भस्सी गीतभित्र कौरवहरूले छल-कटपद्वारा पाण्डवहरूमाथि गरेको अन्याय तथा अत्याचार पाण्डवले बुझेर पनि सहेको देखाउनु, 'सत्यमेव जयते' भन्ने भावनाको सन्देश फिजाउनु सत्ता तथा राजनीतिको कुसल ढङ्गले प्रयोगलाई देखाउनु, वीरहरूको धर्म-युद्ध र कौशल देखाउनु, सानाले ठूलाको आदर तथा ठूलाले सानालाई माया गर्नुपर्छ भन्ने आदर्श देखाउनु जस्ता नैतिक तथा धार्मिक विषयवस्तु पनि भुओगीत भित्र रहेका देखिन्छन् । यसका अतिरिक्त कृषिमै उल्लेख गरेर कृषिलाई विषयवस्तु बनाइएको पनि पाइन्छ ।

५.४.२ कथानक

भुओ पर्वको कथानकलाई चिनाउदा कौरव र पाण्डवको युद्धलाई मुल विषय बनाएर खेल्दै आएको पाइन्छ । यो ठाउँ अनुसार फरक फरक मिति तिथीमा खेल्ने गरिन्छ । खासगरी भुओ मंसिरको पूर्णिमाको दिनमा नै स्थापना गरिन्छ तर बझाङ जिल्लामा यसको सुरु गर्नुभन्दा २/४ दिन अगाडि गाउँमा सरसल्लाह गरी सुतक र जुठो के छ त्यसको आधारमा भुओ खेल्ने निर्णय हुन्छ र छिट्टै नै दोमासो लाग्ने र त्यति लामो अर्थात् २/४ दिनमा मात्र अर्को महिना आउँन बाँकी भएमा भुओ खास छोटो हुन्छ र खेल्न सकिँदैन । यदि त्यसो केही छैन भने गाउँको रजवारले औंसीको दिन विहान भुओ खेल्ने ठाउँ भुआखाडोमा आई विधिपूर्वक भुआखाडोमा पूजागरी मुढो सल्काउने र अरू भस्सेराहरूले आ-आफ्नो घरबाट जतिजना घरमा पुरुष छन् त्यतिवटा राँको बनाई भुआखाडोमा उपस्थित हुन्छन् । मुढो सल्काइसकेपछि भुओको विधि अनुसार गुरुहरूले भुओको सुरुवातीको पहिलो चरणमा भनिने माडा गाईदिन्छन् जसलाई चाँचडी भनिन्छ । त्यो भनिसकेपछि सबै भस्सेराहरू गोलघेरा हाली हातमाहात समाति २/४ फेरा भुआखाडोमा घुमेर राँको सल्काई १ आधा किलोमिटर टाढा ती राँकाहरू सेलाइन्छन् र केही समयमै सबैजनालेहातमा लट्टी (तेरपालो) हरियो स्याउलो समात्दै पुनः माडा भन्दै भस्सी रे भस्सी भन्दै भुआखाडोमा आइपुग्दछन् र त्यहाँ पाँच पाण्डवको प्रसाद बाडी भोलिको दिनको तयारी गरी आ-आफ्नो घरमा जान्छन् ।

पौष औंसीको दिनमा भुओको स्थापना गरी दोस्रो द्वितीयाको दिनमा सबैले आफ्ना ढाल तरबार सफा गर्छन् र घरघरमा पिठायो, चिउडा र मिठामिठा परिकार बनाई मान्यजनहरूलाई पिठायो पहिरी आ-आफ्ना बल्ला पल्ला घरमा बनाइएका परिकार बाडी चुडी खाई त्यो दिन रमाइलो गर्दछन् र दिउँसो तिर सबै जना भुओ खेल्ने ठाउँमा उपस्थित हुन्छन् । आफूले ल्याएको पिठायो त्यहाँ मान्यजनहरूलाई पहिरी देवी देवताका मन्दिरमा भुओ सुनाउन जान्छन् र त्यसैगरी २/४ दिन सम्म लगातार सुनाउँदै गाउँबाट फर्के पछि भुआखाडोमा साँझ हरेक दिन महिला पुरुष र टाढा टाढाबाट आएका इष्टमित्रहरूको उपस्थिति दर्शकका रूपमा रहेको पाइन्छ । त्यसरी ८/९ दिनसम्म भुओ खेल्ने गरिन्छ र अन्तिमका दिनमा भुओ समाप्त गर्दा भुआखाडोमा बोकाकाटी ढाल तरबारको पूजा गरी विर्सजन गरिन्छ ।

५.४.३ पात्र वा चरित्र

भुओगीतमा पुरुष पात्रको प्रधानमा प्रवल रहेको हुन्छ । यसमा प्रमुख पात्र गुरु नै मानिन्छन् । उनको नीति निर्देशनमा अरू सहायक पात्रहरू चलिरहेका हुन्छन् । भुओ गीतमा गीत (माडा) भन्ने व्यक्ति गुरु हुन् यसमा अरू भस्सीरे भस्सी भन्ने व्यक्ति सहायक पात्रका रूपमा रहेका छन् । बाजा बजाउने व्यक्तिलाई पनि पात्रका रूपमा लिइन्छन् । त्यस्तै गरी महिला दर्शकका रूपमा मात्र सहभागी रहेका हुन्छन् ।

५.४.४ परिवेश

सेती अञ्चल बझाङ जिल्लाको गडराय गा.वि.स.मा मिति २०६७ साल पौष महिनाको २० गते देखि २७ गतेका दिन दिउँसो ११ बजेदेखि साँझ ८/९ बजेसम्मको समयलाई भुओ गीतको मुख्य परिवेश रहेको छ । गाउँका मानिसहरू विहान आ-आफ्नो घरको दैनिक क्रियाकलापहरूलाई पुरागरी खाना खाएर ११/१२ बजेतिर सबै जना भुओ खेल्ने ठाउँमा जम्मा भइसकेका छन् । भुआखाडो गाउँकै नजिक नाइकेको गडोमा खेलिएको र दर्शकहरूले टाढा टाढाबाट बसेर पनि सजिलै देखिरहेका छन् । युवा तन्नेरीहरूले हातहातमा ढालतरवार समाति फूर्ति साथ खेल्निरहेका र गराको बिचमा ढोलीहरूले बाजा बनाइरहेको र सो बाजाको धुन र तालमा खेलाडी नाच्ने रहेको देखिन्छ । यसैगरी अन्तिम दिनमा साँझ पख धामी भाँक्री, पुजारी, नाइक र गाउँका गन्य मान्य व्यक्तिको उपस्थितिमा ढाल तरवारको पुजागरी बोकामा गेडाहाली बोका पड्छाएर भुओ विसर्जन गरिन्छ ।

५.४.५ सुर

प्रस्तुत भुओगीतमा गुरुहरूले टाउकोमा सेतो फेटा बाँधि हातमा ढाल तरवार समातिएको र बाजा बजाउने व्यक्ति ती गुरुको ताल खेल्ने शैली र उनको निर्देशनमा दायाबाँया कही नहेरी उनैलाई हेरिरहेको र गुरुले अरूहरूलाई पनि जानकारी दिनकोलागि आवाज निकाल्दै बाहिर जाउँ भित्र आउ आदि निर्देशन गरिरहेका छन् अरू भस्सेराहरूले पनि गुरुले जे गर्छन् हरकसरतबाट उनैलाई हेरी जस्तो उनले गरिरहेका छन् त्यही गर्ने खोज्दैछन् सबै मिलि सकेपछि अन्तिममा सो गराइन्छ र यसैगरी हरेक दिन यसै प्रक्रिया दोहोर्‍याउँदै सिकारूहरू पनि खेल्न सक्ने र गाउन सक्ने बनी सकेका हुन्छन् ।

५.४.६ करणत्व

प्रस्तुत भुओगीतमा स्थानीय भाषिकामा प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ । नेपाली भाषिका ओरपश्चिमाको बझाङी उपभाषिका यसमा प्रयोग गरिएको छ । यसको प्रस्तुत अभिनय रहेको र बाजा टाम्को दमाहा, भ्याली, सनाई र नसिङ्गोको धुनअनुसार पात्रहरू नाचिरहेको र गीत गीतशैलीमा अभिव्यक्त प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ ।

५.४.७ प्रतिमानहरू

लोक समुदायले पौराणिक, धार्मिक र ऐतिहासिकतामाथि पूर्ण आस्था र विश्वास राखेको पाइन्छ । परम्परामा हुकिएको आएको मौखिक रूप लोक साहित्यलाई जिवन्त तुल्याई भुओगीतको चलन र परम्परालाई यथावत राखिएको पाइन्छ । भुओ गीतको सामाजिक परम्परा मूल्य मान्यता र विश्वासको रूपमा अभिनय गर्दै सामाजिक संरचनाहरूको निर्माण थलोको मेरुदण्डको रूपमा मान्नु नै यस भुओगाथाका प्रतिमान ठहरिन्छ ।

५.४.८ उद्देश्य

प्रस्तुत भुओगीतको उद्देश्य सामाजिक मूल्यमान्यता र परम्परालाई जोगाउँदै एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा हस्तान्तरण गर्नु रहेको छ । यसको साथै लोकमनोरञ्जन गर्ने र आर्थिक आय आर्जन गरी नयाँ समाजको र भौतिक संरचनाको पुर्ननिर्माण गर्नु नै भुओ गीतको मुख्य उद्देश्य रहेको पाइन्छ ।

५.४.८ द्वन्द्व

प्रस्तुत भुओगीतमा दुई विरोधी शक्ति बीचको टकरावबाट भुओको सिर्जना भएको छ । कौरव र पाण्डवपक्षहरूमा जीतहारको द्वन्द्व नै मुख्य द्वन्द्व मानिन्छ । पाण्डवले राज्य प्राप्तिका निम्ति गरेको बाह्रवर्ष बनबासलाई र कौरवले हारेको राज्य हानथापबाट चलेको अर्न्तसङ्घर्ष मुख्य द्वन्द्वका रूपमा देखिन्छ भने नृत्य स्थलमा ढाल र तरवारको साधनबाट भुओ खेल हान्ने र छेक्ने कार्यद्वारा द्वन्द्वको प्रत्यक्ष अभिनय गरेको पाइन्छ ।

५.४.१० विधा

नृत्य विधिमा आधारित प्रस्तुत भुओगीत लोक साहित्यको लोकगाथा भित्र पर्दछ । यसमा कथाको आरम्भ, विकास र उपसंहार सुसंगठित ढङ्गले मिलाइएको छ । यो पौराणिक, धार्मिक र सामाजिक मान्यतामा आधारित भएर प्रस्तुत गरिन्छ । लोकमा प्रचलित आख्यानहरूको अध्ययन गर्दा पौराणिक र ऐतिहासिक परम्परालाई वीरगाथा भित्र राख्न सकिन्छ ।

सत्यको विजय र असत्यको नास भएको कर्तव्य पालना गरेको न्यायको पक्षमा जहिले पनि विजय र अन्यायको नास हुने यो कथागाथामा उल्लेख भएको पाइन्छ र परम्परालाई एकपुस्ताबाट अर्को पुस्तामा सार्दै गएको रीतिरिवाज चाल चलन र मनोरञ्जनको मुख्य विषय यसमा वर्णित भएका छन् ।

निष्कर्ष

डेल हाइम्सको कथनपद्धति र विश्लेषणलाई आधार बनाएर नेपाली लोक साहित्यका विधाहरूका उदाहरण माथि प्रस्तुत भएको छ । यहाँ डेल हाइम्सको पद्धतिलाई मुख्य आधार बनाई भुओगीतको संकलन विश्लेषण र स्थानीय सन्दर्भसहित लोक सामग्रीको विश्लेषण गर्न यो पद्धति अति नै उपयोगी र महत्त्वपूर्ण रहेको मानिन्छ । कार्य सम्पादनपद्धति, क्षेत्रकार्यमा बढी जोड दिइने र स्थानीय संस्कृतिको विवेचना बढी महत्त्व दिइएको छ । यसरी भुओगीतमा कार्यसम्पादन पद्धति र पाठकेन्द्रित पद्धतिलाई मुख्य आधार मानि विश्लेषण गरिएको छ ।

५.५ धारुभाले गीतको विश्लेषण

५.५.१ विषयवस्तु

धारुभाले गीत पनि भुओ पर्वमा गाइने गरिन्छ । दिनभर गाउँमा भुओ खेल्ने र साँझ पख युवा तन्नेरी ग्वाला गोठालाहरू जम्मा भई गाइने ऐतिहासिक घटनामा आधारित गीत हो । गीतले अगालेको ऐतिहासिक विषयवस्तु यहाँ उल्लेख भएका छन् । साइमहाराज ऐतिहासिक राजाले गैरीगाउँकी रम्भाचेलीसँगको समन्वयात्मक सम्बन्ध र पारिवारिक परिचय झल्काइएको छ । यी राजा रम्भाचेलीको मिलन विन्दुलाई मुख्य विषयवस्तु बनाई कथाको आरम्भ विकास र अन्त्यसम्मको प्रणयभाव यसको मुख्य विषयवस्तु मानिन्छ ।

५.५.२ कथानक

प्रस्तुत थारुभाले भाई गीतको कथावस्तुलाई लिदा कुनै अज्ञात देशका साइमहाराजा नाम गरेका राजा र गैरीगाउँकी रम्भा चेलीको जन्म, तिथि, वार, नक्षत्र एउटै भएकोकुरा यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ । तिनीहरूको दिनानुदिन बढ्दो क्रमलाई निरन्तरता बनाई एक दिन देखि ५ वर्ष सम्मको समयलाई यहाँ उल्लेख गरिएको छ र विस्तार विस्तार यिनैको विवाह हुने र दिन हेराउने ज्योतिष कहाँ जाने, दिन लगन जुराउने, विवाह पछि जन्ती ग्वालाहरू हुने बालुवाको चामल काठको डोला, मनेठाको अवाड विवाहाका सामग्री बन्नु यसको कथानकमा देखिन्छन् । तिनीहरू पोइली घरमै नपुग्दै बाटामा मृत्यु हुनु तिनै जन्ति मलामी जानु, चेडो चिन्नु दाख दिनु आदि वियोगान्त घटनामा आधारित भएको पाइन्छ ।

५.५.३ परिवेश र दृश्य

सेती अञ्चलको बझाङ जिल्लाअन्तर्गत पर्ने गडराय गा.वि.स.मा मिति २०६७ पौष महिनाको २० देखि २७ गतेको कृष्ण पक्षको औंसीको दिन साँझ ८/९ बजे, रात भन्दाकै परिसकेको छ । युवा तन्नेरी ग्वाला गोठालाहरू गोलबद्ध भएर ठूलो खेल चलि रहेको र रमिता हेर्नेहरू खेलको विचमा बसी रहेका छन् । उमेर पुगेका ३०/३५ वर्ष भन्दा माथिका गीत भन्ने जान्ने गुरुहरू एकठाउँमा र अरू धारूभाले भन्ने मान्छे अर्को तिर कम्मरमा हात मिलाई कुनै कुनै बेला ताली बजाइ र कुनै बेला नयाँ गीत सुरुहुँदा थुचुक्क निहरेर एकैसाथ उफ्रि पाइला मिलाइ खेली रहेका छन् । यसमा बाजाहरूको केही आवश्यक छैन र ती सबै मिलिजुली खेली रहेको परिवेश यहाँ पाइन्छ ।

५.५.४ सहभागीहरू

प्रस्तुत गीतमा बुढापाका देखि लिएर १८/१९ वर्षका युवाहरूको सहभागिता रहेको पाइन्छ । यो भुओ गीत कै सेरोफेरोमा खेलिने हुँदा महिलाहरूको यसमा सहभागी रहेको पाइँदैन तर गीतको भाव अनुसार गीतमा १५/१६ जना एकातिर र त्यति नै अर्कोतिर लागि गोलाकार घेरामा यो खेल खेलिएको पाइन्छ ।

५.५.५ उद्देश्य

प्रस्तुत गीतको मुख्य उद्देश्य मनोरञ्जनात्मक नै मानिन्छ र सामाजिक परम्पराको विकास खेल्ने तरिका एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तालाई पनि सिकाउने र रमाइलो गर्नु नै यसको मुख्य उद्देश्य मानिन्छ ।

५.५.६ कार्यको क्रम

प्रस्तुत धारूभाले गीत एउटा संयोगान्त र अन्तिममा वियोगान्त कथामा आधारित कथा हो । यसको मुख्य विषयवस्तु सल्यानका साई महाराजा र गैरीगाउँकी रम्भा चेलीको ऐतिहासिक घटनाक्रमलाई वर्णनिय विषयवस्तु बनाई प्रस्तुत गरिएको कथागाथा हो । यो गद्यशैलीमा आधारित छ । यसलाई प्रस्तुत गर्दा ऐतिहासिक घटनाको मूल विषय सल्यान र गैरीगाउँकी केटी बिच भएको प्रेम मिलनको विषयलाई क्रमशः आरम्भ, विकास र समापन गरी तीन चरणमा यसको कथावस्तुलाई मान्न सकिन्छ ।

५.५.६.१ आरम्भ

सल्यानका राजा र गैरीगाउँकी रम्भाचेलीको जन्म दिन एउटै भएको घटनाबाट कथाको आरम्भ भएको छ । सल्यान र गैरीगाउँकै केटीका हुँदाहुँदै १ महिना २ महिना र १ वर्ष २ वर्षबाट कथाको विकास भएको छ । उनीहरू बढ्दा बढ्दा बोल्ने आफै खाने, हिउँने क्रमदेखि लिएर गोरू चराउन जाने गोरू भैसी चराउन लिनेसम्मको घटनाक्रमलाई आरम्भ मानिन्छ ।

५.५.६.२ विकास

रम्भाचेली र साइमहाराजले गोरू भैसी चराउन लिँदा बस्दा र बासुरी बजाउनु र रम्भाचेलीले विनायो बजाउनु त्यही विनायो र बासुरीका तालबाट तेराइ भाँउला र लिउँला भन्नु विवाहको दिन हेराउन जानु ज्यातिषको घर पत्तालगाउनु, ज्योतिषलाई होरोहाल र चिना लेखाई विवाहको दिन तोक्नु घरमा आउनु, विवाहका सरसामान जोड्न र ग्वालाहरू जन्ति जानु र आधा माइती बन्नु र आधा पोइली हुनु बालुवाको चाम, काठको डोली, मनेठी कपडाको अवाड गौतको तेल, गोब्री ठ्याउका दाउरा बनाई रम्भा चेली वियाई लैजानु विकास मानिन्छ यही मध्ये भाग हो ।

५.५.६.३ अन्त्य

रम्भाचेलीलाई विवाह गरी सकेपछि बाटैमा मृत्यु हुनु तिनै ग्वाला माइती र पोइली कठेरू हुनु, तिथान रोज्नु, चेडो चिन्नु, चेडो सल्काउनु, दाख दिनु दाख दिँदा शरीरका अङ्गको पहिचान गरी अन्तिममा मुखमा दाख दिई घटनाक्रम अन्त्य भएको छ । यिनै विषयवस्तु यस कथामा आधारित छन्

५.५.७ सुर

प्रस्तुत धारूभाले गीतमा कथनको मुख्य भाग गुरुलाई मानिन्छन् उनले माडा भनिदिन्छन् र उनलेभनेका माडा अरू सहयोगीले साथमा गाउँने गर्दछन् । खेलाडिहरू नयाँ गीत आउने वित्तिकै निहुरेर खुट्टाको पैतलीलाई एक दुई स्टेप अगाडि चाल्दै जोडले बजाउँछन् र हातको ताली पनि बजाउँदै पुनः विस्तारै तरिकाबाट आरोह र अवरोहको सुरमा पाइला मिलाउँछन् । यसरी आनन्दकासाथ यो खेल खेल्दछन् ।

५.५.८ करणत्व

प्रस्तुत कथन स्थानीय भाषिकामा प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । नेपाली भाषाको ओरपछिमा भाषिकाको बभाडी उपभाषिका यसमा प्रयोग गरिएको छ । यसको प्रस्तुतिमा सामान्य अभिनय रहेको हातको ताली पद्यभाषा भएपनि गीतशैलीमा अभिव्यक्ति प्रस्तुत गरियो ।

५.५.९ प्रतिमानहरू

प्रस्तुत धारूभाले गीतले ऐतिहासिकता प्रतिपूर्ण आस्था र विश्वास राखेर गाइन्छ । यो जीवन गाथालाई श्रृंखलाबद्ध रूपमा अभिव्यक्त गरिएको र अन्तिममा वियोगान्त प्रणय भाव व्यक्त भएको दुखान्तक घटनालाई पुरा गराइएको र कथानक अगाडि नबढी विश्राममा रहेको देखिन्छ ।

५.५.१० विधा

प्रस्तुत धारूभाले गीत लोक साहित्यको कथा विधा भित्र पर्दछ । यसमा कथाको आरम्भ, विकास र उपसंहार सुसङ्गठित ढंगले मिलाइएको छ । यो पद्यभाषामा प्रस्तुत गरिन्छ र ऐतिहासिक विषयवस्तु यसमा प्रस्तुत छ ।

माथि प्रस्तुत गरिएको विधिविधान राजा र रम्भाचेलीको जीवन घटनालाई जन्मदेखि विवाह र अन्त्यमा दुःखद घटनालाई यसमा प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ ।

निष्कर्ष

डेल हाइम्सको कथन पद्धतिलाई मुख्य आधार बनाएर नेपाली लोक साहित्यका विधाहरूको अध्ययनका क्रममा धारूभाले गीत कथागाथाको रूपमा प्रस्तुत भएको छ । अध्ययनका विभिन्न विधाहरूको अध्ययनमा क्षेत्रकार्य, स्थानीय सन्दर्भ र लोक प्रचलनलाई मध्ये नजर गरी डेल हाइम्सको कथनको पद्धति व्यवहारिक रूपमा कार्यसम्पादनलाई मुल आधार बनाई अध्ययन र विश्लेषण गरिएको छ ।

अध्याय छ उपसंहार

६.१ सारांश

“बभ्नाड जिल्लाका भुओगीतको सङ्कलन र विश्लेषण” शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र छ, अध्यायमा विभाजन गरिएको छ ।

अध्याय एकमा शोधपरिचय दिइएको छ । यस अन्तर्गत शोधपत्रको प्रयोजन समस्याकथन, शोधका उद्देश्यहरू, पूर्वकार्यको समीक्षा, शोधको औचित्य, शोधविधि एवं शोधपत्रको रूपरेखा माथि प्रकाश पारिएको छ ।

अध्याय दुईमा बभ्नाड जिल्लाको लोक सांस्कृतिक पहिचान शीर्षकमा विभिन्न उपशीर्षकहरू रहेका छन् । बभ्नाड जिल्लाको परिचय, नामकरण, भौगोलिक परिचय, हावापानी, खनिज पदार्थ, शैक्षिक अवस्था, जनसंख्या, सामाजिक र सांस्कृतिक जीवन, धार्मिक परम्परा र चाडपर्वहरू, लोक साहित्यका विभिन्न विधाहरूको सामान्य चिनारी यस अध्यायमा उल्लेख छ ।

अध्याय तीनमा बभ्नाड जिल्लामा पाइने भुओगीतको विधागत अध्ययन शीर्षक र लोक साहित्य, लोक साहित्यका विधा, लोकगाथाको परिचय, लोक गाथाका रूपमा भुओगीत, भुओगीतको परिचय, परिभाषा, उत्पत्ति, विशेषता, आख्यानतत्त्व र अध्ययन परम्परा आदि उपशीर्षकमा चिनाइएको छ ।

अध्याय चौथोमा बभ्नाडी भुओगीतको सङ्कलन र अध्ययन शीर्षकमा भुओको पृष्ठभूमि, भुओगीतका पाठ र खेल, मूल भुओगीत आड्यभस्सो चाँचरी, ढाडो भस्सो, सगुन, छैट, धारूभाले, दुस्का, चौधान्या चौण, सरवटटली र चालीका विभिन्न स्वरूपहरूलाई उपशीर्षकका रूपमा राखिएको छ

अध्याय पाँचौंमा भुओगीतको अध्ययन र विश्लेषण शीर्षकमा भुओगीतको परिचय, भुओगीतका प्रकार, प्रमुख भुओगीतको परिचय लय र संरचना, भाव, विश्लेषण आख्यान तत्त्व र धारूभालेगीतको आख्यानतत्त्वका आधारमा विश्लेषण र अन्तिममा निष्कर्ष उल्लेख गरिएको छ ।

अध्याय छैठौंमा निष्कर्षका रूपमा उपसंहार शीर्षक दिएर शोधपत्रको समाप्त गरिएको छ । यसरी छ, अध्यायमा प्रस्तुत शोधपत्रको सङ्कलन तयार पारिएको छ ।

६.२ निष्कर्ष

नेपाली संस्कृतिको भण्डार अत्यन्त विशाल र सम्पन्न छ । बभ्नाड जिल्लामा प्रचलित भुओगीत नेपाली संस्कृतिको महत्त्वपूर्ण अङ्ग हो । नेपालका विभिन्न जातजाति, भाषाभाषी, तथा समुदायको आफ्नो संस्कृतिलाई संरक्षण गरी राखेका छन् । यो विभिन्न किसिमको संस्कृतिको मेलबाट नै हाम्रो राष्ट्रिय संस्कृतिको निर्माण भएको छ । यसकार्यमा बभ्नाड जिल्ला र त्यहाँको लोकसंस्कृतिलाई अलग्याएर, राष्ट्रिय संस्कृति पनि अपूर्ण नै रहला भन्नमा सङ्कोच मान्नु पर्दैन । त्यहाँको जन-जिन्दगीको सांस्कृतिक परम्परा आफैमा उर्वर छ । त्यही उर्वर संस्कृतिका उत्पादनका रूपमा रहेका लोकगीतहरू भित्र भुओगीत पनि पर्दछन् । यस्ता गीतहरूमा हरेक भाकामा एकातिर लोक संस्कृतिको जिवन्तता देखाइएको छ भने अर्कातिर लोक संस्कृतिका आधारमा नै ती हुर्केका देखिन्छन् । लोकमानसको आन्तरिक तथा बाह्य अभिव्यक्तिका रूपमा प्रकट हुने संस्कृति भित्र जीवनका सामाजिक, नैतिक र आध्यात्मिक मूल्य-मान्यता पर्दछन् । एक किसिमले राष्ट्र वा समाजको ऐना हो संस्कृति^{३९} हामीले गीत भन्दै आएका हृदयका तीव्रतम भावहरूको लयात्मक र गेयात्मक अभिव्यक्ति त्यसैसँग गाँसिएका छन् । वास्तवमा बभ्नाडी परम्परामा

३९. कृष्णप्रसाद पराजुली, नेपाली लोकगीतको आलोक, (काठमाडौँ : वीणा प्रकाशन, २०५७), पृ. ४८८ ।

४०. माधवप्रसाद धिमिरे, 'प्रकाशकीय', नेपाली सङ्गीत संस्कृति रामशरण दर्नाल, (काठमाडौँ : ने.रा.प्र.प्र.), २०४५ ।

भुओगीतको स्थानीय विशेषताहरूमाथि प्रकाश पार्दै साङ्गीतिक परम्पराको संरक्षण र सम्बर्द्धनमा ठूलो योगदान पुऱ्याएका छन् । सङ्गीत स्वयं नै संस्कृति पनि हो । भनिएको पनि छ-सङ्गीत विनाको कुनै पनि सांस्कृतिक आयोजना अपूर्ण लाग्छ ।^{४०} बभ्वाडी संस्कृतिमा विभिन्न विशेषता सहित प्रचलित भुओगीतको विशिष्ट स्थान रहेको छ । कुनै पनि समाजमा लोक संस्कृतिले व्यापक तथा विशाल क्षेत्र ओगटेको हुन्छ र बभ्वाडी समाज पनि यसको अपवाद हुन सक्दैन । संस्कृति भनेको परम्परा मात्र होइन नवीनता पनि हो । हिजोमात्र पनि होइन आज पनि हो ।^{४१} बभ्वाडमा भुओगीत परम्परागत रूपमा प्रचलित हुँदै आएको छ र वर्तमान समयमा पनि स्थानीय समाजले त्यसलाई आत्मसात गरेको छ ।

बभ्वाडी लोकसंस्कृतिमा भुओगीतको महत्त्वबारे चर्चा गर्दा ती गीतहरूले त्यहाँको संस्कृतिलाई आफुभित्र कति समेट्न सकेका छन् । भन्ने कुरा केलाउन आवश्यक हुन्छ । जसरी नेपालको राष्ट्रिय संस्कृतिलाई बभ्वाड जिल्लाको संस्कृतिले पूर्ण पार्न आफ्नो स्थानबाट योगदान गरेको छ त्यसै गरी बभ्वाडी लोक संस्कृतिको धरातललाई भुओगीतले सिगारेको देखिन्छ । बभ्वाडका गायन, बाद्य र नृत्यले युक्त गीतको नमुना दिनु पर्‍यो भने हामी भुओगीतलाई प्रस्तुत गर्न सक्छौ । यी गीतहरूले सङ्गीतमय बभ्वाडीका जनजीवनको मार्मिक चित्र देखाएका छन् । वास्तवमा अन्यत्रको भै बभ्वाडको जनजीवनमा पनि सङ्गीतमय छ । जीवनका हर क्षणमा यहाँ गीत पलाउँछ । जीवनका हर पाइलामा यहाँ नाच नाचिन्छ र जीवनका हर पर्वमा यहाँ बाजा बजाइन्छ भन्ने भनाई यहाँ पनि लागु हुन्छ । डेउडा गीतका अनेकथरि भाकाका सुसेलीहरू सधैंभरी सुसेलिए भै भुओगीतका भाकाहरू सधैंभरि सुन्न नपाइए पनि यो पर्वविशेष अर्थात् ऋतुविशेषमा मात्र गाइने गीतको पनि आफ्नो प्रकारको महत्त्व छ । यिनले हेमन्त ऋतुकालिन भुओ-पर्वको रमाइलो एवं महत्त्वलाई खुलाउने कार्य गरेका हुन्छन् र बभ्वाडी लोकसंस्कृतिको मौलिकतालाई चुल्याउँदै समाजमा जागरणको लहर ल्याउन योगदान गरेका छन् ।

बभ्वाडी लोकसंस्कृतिका महत्त्वपूर्ण पक्षहरू मध्ये साहित्य, सङ्गीत र कला यी तीनैवटा पक्षहरूलाई समेट्न सक्ने सामर्थ्य भुओगीतमा रहेको पाइन्छ । लोक साहित्यको महत्त्वपूर्ण विधा लोकगीत हो र यसका विभिन्न भाका, लय तथा संरचनाका भुओगीतहरूले बभ्वाडी लोकगीतको पहिचानलाई उचाई प्रदान गरेका छन् । पुराण, इतिहास तथा समाजलाई विषयवस्तुका रूपमा अँगालेर वीरगाथा वा वीररस प्रधान भावधारामा खेलदै गाइने भस्सीगीत देखि शृङ्गारिक भावका भोडागीत, धारूभाले भाइ जिउनापुरी सम्मका गीतहरू लोक साहित्यका दृष्टिबाट उत्कृष्ट छन् । यिनलाई तात्ति गर्ने बच्चा देखि बृद्धसम्मका सहभागिताले जीवन्त राख्दै आएको छ ।

वास्तवमा लोक साहित्य र लोकसङ्गीत उत्कृष्ट कलाको नमुना हुन । अझ त्यसमा खेल मिसिनाले विशेष कलाको प्रदर्शन हुन्छ । चाहे लोक विश्वास अनुसार महाभारत युद्धको झलकका रूपमा होस चाहे कवाजका रूपमा मात्र नै किन नहोस हातमा ढाल तरवार खेलाएर खेल्ने चाली खेलको प्रस्तुति मिश्रित भुओगीतको खेल कुशल कला हो । एकै ताल र ढङ्गमा एकै नासको अभिनययात्मक कौशल प्रस्तुत गर्ने यी खेललाई त्यहाँ लोक कलाको उत्कृष्ट नमुना मानिन्छ । साहित्य, सङ्गीत र कलाको राम्रो उदाहरण बन्नु बभ्वाडी भुओगीतको प्रमुख विशेषता एवं महत्त्व रहेको छ ।

बभ्वाडी भुओगीत सामाजिक आदर्शका भावनाले युक्त छन् । मानिस सामाजिक प्राणि हो । समाजमा रहेर उसले सामाजिक चरित्रको प्रदर्शन गर्न सक्नु पर्छ । हरेकले आफूलाई समाजको उक्त अभिन्न अङ्ग सम्झेर आफ्नो सामाजिक दायित्वको बोध गर्न सके मात्र समाजको विकास हुन सक्छ । त्यस्तै जीवनादर्श सार्थक तुल्याउन अंगालिने व्यवहार, विचार तथा भावनाहरू भनेका आपसी, प्रेम, भातृत्व, एकअर्का प्रति गरिने सहयोग, आपसमा दुःख-सुखको बाँडफाँड, आपसी समझदारी तथा सहिष्णुताको

^{४१}. पूर्ववत् पराजुली

भावना आदि छन् । यी गुणहरूलाई उच्च मानवीय मूल्य पनि भन्ने गरिन्छ । बभाडी भुओगीत/भुओखेलको परम्पराले समाजका हरेक व्यक्तिलाई यस्तै पाठ पढाउँछ । भुओखेलको सुरुआत नै आपसी सरसल्लाहबाट हुन्छ । गाउँ घर तथा समाजका व्यक्तिहरू आपसी प्रेम तथा समझदारीमा पाँचपाण्डा (पञ्च पाण्डव) देवताको मन्दिरमा गई पूजा गर्दछन् र पिठायो लगाउँछन् । पिठायो लगाउँदा आफूभन्दा ठुलाको आदर गरेर उनीहरूबाट टिका लगाइ माग्दछन् र सानालाई माया गरेर टीका लगाइ दिने गर्दछन् । भुओखेलमा बहुमतको पालना र अल्पमतको कदर गरिन्छ । गाउँमा कुनै जानकारी बुढाको मृत्युमा शोक मनाएर त्यो वर्षका लागि भुओ नै नखेल्ने, कसैका घरमा कुनै खुसियाली छ भने सबैले खुसि मनाउँदै उसका घरका आँगनमै गएर भुओ खेल्दै खुसीका गीत गाउनु सामूहिक रूपमा शुभकामना र आशीर्वाद दिनुजस्ता क्रियाकलापहरूको भक्ति, मर्यादा तथा सुख, दुःख लाई बाँडफाँड गरेको देखाइन्छ । यस्तै बालक, युवा तथा बुढापाकहरू आ-आफ्ना मर्यादामा रहेर खेल्दछन् । जस्तै जुन काम गर्न सक्छ उही अनुसाको कार्यको जिम्मा लिनुबाट अनुसासनको पालना भएको ठान्नु पर्दछ । एउटा निश्चित भौगोलिक सिमानाभित्रका व्यक्तिहरूले एउटा भुओ खाडामा जम्मा भएर समान जिम्मेवारीका आधारमा खेल्ने समान अवसर पाउनु तथा एउटै खेलभित्र धेरै व्यक्ति आवद्ध हुनु सामाजिक एकताको उदाहरण हो । कहिलेकाँही खेलमा कुनै व्यक्तिबाट जान-अन्जानमा कुनै गल्ती वा घटना घटे पनि आपसी झगडा नगरी त्यसलाई स्वभाविक रूपमा लिनु समझदारीको उदाहरण हो भने कुनै जातजाति, वर्ग-सम्प्रदाय, धर्म, आदिको भेदभाव नहुनु तथा सबैले मर्यादामा चल्नु तथा एक-अर्काको कदर गर्नु सहिष्णुताको भावना र व्यवहार मान्नु पर्छ ।

आजको समाजले भौतिक सम्पन्नतालाई सुख सम्झन्छ भने विपन्नतालाई दुःख ठानेको हुन्छ । वास्तवमा बाचुन्जेलसम्म आफूलाई आवश्यक पर्ने भौतिक सामग्रीविना जीवन धान्न सकिँदैन पनि । यो सामग्रीहरूको जोहो गर्ने तथा आवश्यकता परिपूर्ति गर्नका लागि आर्थिक पक्ष सफल हुनु पर्दछ । नेपाली ग्रामीण जनजीवनको दुदशा भन्नु नै आर्थिक पछौटेपन हो । त्यसैले भुओ खेलेर आर्थिक संकलन गर्ने परिपाटीले कुनै भौतिक संरचनाको विकासका माध्यम बनेका छन् । भुओ खेलेर पैसा बटुल्ने र त्यो पैसाबाट गाउँको सामूहिक हित र भलाईकालागि खर्च गरिन्छ ।

बभाडको प्रचलित भुओगीतले धर्म र अध्यात्मकदर्शनतिर समाजलाई प्रेरित गराएका छन् । पाँचपाण्डवको पूजा गर्ने, भुओखाडोमा गाउँको नाइकद्वारा बोका पर्छाउने, मन्दिरमा गएर भुओगीत गाई आशीष माग्ने, हतियार पुज्ने आदि कार्यहरूले समाजमा धार्मिक तथा आस्तिक परम्परालाई कायम राख्न मद्दत मिलेको छ ।

भुओगीत धार्मिक-पौराणिक दृष्टिले मात्र होइन सामाजिक दृष्टिले पनि उत्तिकै उल्लेखनीय छन् । यी गीतमा स्वभाविक रूपले मान्छेद्वारा अनुभूत गरिने खाएका-भोकाएका, भरेका-चढेका तथा दुःख सुखका क्षणहरूलाई समेटिएको छ । भुओगीतको परम्पराले पाइला टेक्दै आएको भूमि र त्यहाँको समाजलाई यी गीतमा चियाउन सकिन्छ । नेपालका सुदूर पश्चिमी क्षेत्र र मध्यपश्चिमका केही ठाउँहरूमा भण्डिएको देखिनु यसका भौगोलिक विषयवस्तु हुन् । यसैगरी मिठाई, भात-बाख्रो, चिउरा, वटुक, दुही, पिठायो आदि खाद्य वस्तुहरूको नाम लिनु त्यस समयको खानालाई उल्लेख गरेको विषय प्रसङ्ग हो ।

दौरा सुरूवाल, सेतो पगरी पहिरनसँग सम्बन्धित कुराहुन् भने हुड्को विनायो, वासुरी, दमाहा, भ्याली, ट्याम्को, सनाही र नर्सिङ्गो आदि समाजका प्रचलित वाद्य वादनका सामग्री हुन् । वनमा ग्वाली र ग्वालाको विचमा प्रेम बसेर विवाह हुनु प्रेमविवाहको उदाहरण हो भने रम्भा चेलीको मृत्यु हुनु वियोगको चिनारी ठहरिन्छ । बभाड जिल्लाको भुओगीतमा उल्लिखित यस किसिमको लवाइखवाई,

पहिरन, वाद्यवादन, विवाह शोक हर्ष, आँसु हाँसो, रोदन त्यसले अँगालेको सामाजिक विषयवस्तु नै भन्न सक्छौ ।

पात्रगत हिसावले संज्ञीत बजाउने दलित वर्गमा पर्ने (ढोली)को समूह रहन्छभने नारी, वृद्धा, बालक यसका दर्शकका रूपमा रहेका हुन्छन् र पुरुष पात्रको नै बढी प्रमुखता रहेको पाइन्छ ।

मूलतः बभाङ जस्तो विकट पहाडी जिल्लामा रहेका भुओपर्व गीतहरूलाई सङ्कलन गरी सुविधा सम्पन्न स्थानसम्म ल्याई पुर्‍याउने काम यस शोधकार्यले गरेको छ । लोप हुने अवस्थामा रहेका बभाङी भुओगीतलाई यस शोध कार्यले बाँधेर राख्ने काम गरेको छ । सङ्कलनका क्रममा यस शोधपत्रमा भुओ, जिउनापुरी, चौधान्या चौण, दुस्का, छैट, र सुगुन जस्ता गीतहरू आएका छन् । यी गीतहरू नेपाली लोक साहित्यको भण्डारका अमूल्य सम्पति हुन् । भुओगीतको अध्ययनको क्रममा बभाङको संस्कृति, परम्परा, रीतिरिवाज, रहनसहन, चालचलन आदि कुराहरू पनि आएका छन् । अहिले सम्म खोज अनुसन्धान हुन नसकेका केही महत्त्वपूर्ण लोक संस्कृतिहरूको अध्ययन विश्लेषण गर्न यस शोध कार्यले सहयोग मिल्ने छ ।

सन्दर्भ ग्रन्थ सूची

- अधिकारी, जितानन्द, अछामी मागल तथा पर्वगीतहरूको सङ्कलन, वर्गीकरण र विश्लेषण, त्रि.वि.वि. मा प्रस्तुत एम.ए. शोधपत्र, २०६४ ।
- अधिकारी, हेमाङ्गराज, पूर्वीय साहित्य सिद्धान्त, पाँ.सं., काठमाडौँ : साभा प्रकाशन, २०५० ।
- ....., प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोश, काठमाडौँ : विद्यार्थी प्रकाशन, २०६६ ।
- कवुलियती वन तथा गैरकाष्ट वनपैदावार एकभलक, बभ्राड : जिल्ला वन कार्यालय, २०६६/०६७ ।
- खड्का, श्यामबहादुर, बभ्राड किवदन्ती तथा इतिहास, काठमाडौँ : एकता बुक्स डिस्ट्रिब्युटर्स प्रा.लि., २०५८ ।
- गडराय पार्श्वचित्र, बभ्राड गडराय गाउँ विकास समिति, २०६७ ।
- गिरी, जीवेन्द्र देव, नेपाली लोक साहित्यको अवलोकन, काठमाडौँ : एकता प्रकाशन, २०५७ ।
- ....., नेपाली लोक साहित्यमा जन जीवन, काठमाडौँ : एकता प्रकाशन, २०६७ ।
- जोशी, उमाशंकर, भुओ संक्षिप्त चिनारी, बभ्राडी समाजको स्मारिका सौजन्य : प्रकाशन, २०५९ ।
- जोशी, हितराज, बभ्राडी संस्कृतिमा भुओगीतको अध्ययन, त्रि.वि., मा प्रस्तुत एम.ए. शोधपत्र, २०६९ ।
- तथ्याङ्क विवरण, बभ्राड जिल्ला विकास समितिको कार्यालय, २०६७/०६८ ।
- थापा, धर्मराज, मेरो नेपाल भ्रमण, काठमाडौँ : साभा प्रकाशन, २०३२ ।
- थापा, धर्मराज र हंसपुरे सुवेदी, नेपाली लोक साहित्यको विवेचना, काठमाडौँ : त्रि.वि.वि. पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, २०४९ ।
- देवकोटा, रत्नाकार, काली-कर्णाली खण्डमा मनाइने भुओ पर्वका विविध स्वरूप, लोकसंस्कृति, (वर्ष ४, अङ्क १, पूर्णाङ्क ६, २०६५ माघ २०६६ असार) ।
- पन्त, कालीभक्त, हाम्रो सांस्कृतिक इतिहास, काठमाडौँ : लेखक स्वयम्, २०४३ ।
- पन्त, जयराज, अञ्जुलीभरि सगुन पोल्टा भरिफाग, काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, २०५५ ।
- ....., डोटेली भो पर्वका गीत र गाथाहरू, काठमाडौँ : वाङ्मय प्रकाशन तथा अनुसन्धान केन्द्र, २०६४ ।
- पन्त, देवकान्त, डोटेली लोक साहित्य, काठमाडौँ : त्रि.वि.वि., नेपाल र एशियाली अध्ययन संस्थान, २०३२ ।
- पराजुली, कृष्णप्रसाद, नेपाली लोकगीतको आलोचक, काठमाडौँ : वीणा प्रकाशन, २०५७ ।
- पराजुली, ठाकुरप्रसाद, नेपाली साहित्यको परिक्रम, दो.सं. ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०५६ ।
- पराजुली, मोतीलाल, नेपाली लोकगाथा, पोखरा : माछापुच्छ्रे छापाखाना, २०४९ ।
- पराजुली, मोतीलाल, सोरठी नृत्यनाटिका, काठमाडौँ : दीक्षान्त प्रकाशन, २०६३ ।
- पराजुली, मोतीलाल, नेपालमा प्रचलित नृत्य र नृत्य नाटिकाहरू, काठमाडौँ : साभा प्रकाशन, २०६३ ।
- पण्डित, तुलसीप्रसाद, सेती-महाकाली चाडपर्व र लोक साहित्य, महेन्द्रनगर : प्रकाशन स्वयम्, २०६३ ।
- पोखरेल, बालकृष्ण, नेपाली बृहत शब्दकोश, पा.सं. काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, २०४० ।
- बन्धु, चूणामणि, नेपाली लोक साहित्य, काठमाडौँ : एकता प्रकाशन, २०५८ ।
- बडुवाल, मानबहादुर, बाजुराली संस्कृतिमा भुओगीतको अध्ययन, त्रि.वि.वि.मा प्रस्तुत एम.ए. शोधपत्र, २०६६ ।
- भट्ट, हर्षप्रसाद, दुइथोपा आँसु बम्बई, लेखक स्वयम्, २०४८ ।
- भट्टराई, विश्वनाथ, लोक साहित्य टिप्पण टापन, सर्वाधिकार : प्रकाशन, २०६४ ।
- यात्री, पूर्णप्रकाश नेपाल, भेरी लोक साहित्य, काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, २०४९ ।
- ....., सेतीको नालीबेली, विराटनगर : हिमाली सौगात प्रकाशन, २०३४ ।
- ....., सेती अञ्चल दिग्दर्शन, विराटनगर : हिमाली सौगात प्रकाशन, २०३५ ।
- ....., सेतीका तारा, विराटनगर : हिमाली सौगात प्रकाशन, २०३५ ।

रिमाल, प्रदीप, **कर्णाली लोक संस्कृति**, काठमाडौँ : साभा प्रकाशन, २०२८ ।
शर्मा, मोहनराज र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल, **लोक वार्ता विज्ञान र लोक साहित्य**, काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, २०६३ ।
शैक्षिक स्थिति प्रतिवेदन, बझाङ जिल्ला शिक्षा कार्यालय, २०६६/६७ ।
श्रेष्ठ, दयाराम, **नेपाली कथा भाग ४**, काठमाडौँ : साभा प्रकाशन, २०६६ ।
श्रेष्ठ, तेजप्रकाश, **अछामी लोक साहित्य**, काठमाडौँ : रत्नपुस्तक भण्डार, २०४४ ।
सुवेदी, राजाराम, **अछामको इतिहास**, अछाम : वैद्यनाथ क्षेत्र, २०५८ ।
....., **कर्णाली प्रदेशमा मध्यकालीन डोटी राज्य**, भोजपुर : रणबहादुर राई, २०५६ ।
....., **बाइसी राज्यको ऐतिहासिक रूपरेखा**, काठमाडौँ : नेपाल र एशियाली अध्ययन केन्द्र, २०५५ ।
सुवेदी, हंसपुरे, 'लोक कविता संक्षिप्त चर्चा' **वाङ्मय** वर्ष १३, अङ्क ७, २०५३/५४ ।
ज्ञवाली, ज्ञानसिंह, 'लोक साहित्य तीजका गीत र नारीका पीडा', **कुञ्जिनी** वर्ष ११, अङ्क १०, २०६३

परिशिष्ट
विभिन्न गीत गाएर वा सुनाएर जानकारी दिने व्यक्तिहरुको परिचय

क्र.सं.	नाम	उमेर	पेशा	ठेगाना	शैक्षिक पेशा	सूचनाको विवरण
१	अम्बिका कुमारी खड्का	१५	विद्यार्थी	गडराय-९	१० कक्षा	विविध जानकारी
२	खन्टो खड्का	४५	कृषि	गडराय-९	साक्षर	विविध जानकारी
३	गोखबहादुर खड्का	४५	शिक्षक	गडराय-९	आई.एड.	विविध जानकारी
४	गोपाल दमाई (नेपाली)	६०	कृषि	गडराय-२	साक्षर	बाजा बजाउने
५	गौरीलाल रोकाया	५३	व्यापार	गडराय-३	साक्षर	विविध जानकारी
६	चन्द्रबहादुर रोकाया	८०	कृषि	गडराय-३	साक्षर	विविध जानकारी
७	चन्द्रबहादुर सिंह	६५	कृषि	गडराय-९	साक्षर	विविध जानकारी
८	जयराम खड्का	३५	कृषि	गडराय-९	८ कक्षा	विविध जानकारी
९	जयराज जोशी	७५	पूजारी	गडराय, रामजानकी मन्दिर	साक्षर	विविध जानकारी
१०	दलबहादुर रावत	६५	व्यापार	गडराय-९	साक्षर	विविध जानकारी
११	देवीकाकुमारी खड्का	१५	विद्यार्थी	गडराय-९	१० कक्षा	विविध जानकारी
१२	धनशेर खड्का	३०	शिक्षक	गडराय-९	एम.एड	विविध जानकारी
१३	पिरू रोकाया	७५	व्यापार	गडराय-३	साक्षर	विविध जानकारी
१४	पुरन नेपाली	४५	कृषि	पाटादेवल	साक्षर	बाजा बजाउने
१५	प्रकाश नेपाली	२५	कृषि	पाटादेवल	साक्षर	बाजा बजाउने
१६	फगे आग्री	६०	कृषि	गडराय-२	साक्षर	विविध जानकारी
१७	भजन रोकाया	६०	कृषि	गडराय-५	साक्षर	विविध जानकारी
१८	भरू नेपाली	२८	कृषि	पाटादेवल	साक्षर	बाजा बजाउने
१९	माता आग्री	६०	कृषि	गडराय-४	साक्षर	विविध जानकारी
२०	मोहनबहादुर सिंह	४०	कृषि	गडराय-९	एस.एल.सी.	विविध जानकारी
२१	श्यामबहादुर रोकाया	३०	कृषि	गडराय-५	साक्षर	टेप रेकर्डर
२२	सत्य कुमारी खड्का	२०	विद्यार्थी	गडराय-९	आई.एड.	विविध जानकारी